

Gewillig België

Overheid en Jodenvervolging in België tijdens de Tweede Wereldoorlog

Rudi Van Doorslaer (red.)
Emmanuel Debruyne, Frank Seberechts, Nico Wouters
M.m.v. Lieven Saerens

Gewillig België

Overheid en Jodenvervolging in België tijdens de Tweede Wereldoorlog

Rudi Van Doorslaer (red.)
Emmanuel Debruyne, Frank Seberechts, Nico Wouters
M.m.v. Lieven Saerens

*Eindverslag van een onderzoek uitgevoerd door het Studie- en
Documentatiecentrum Oorlog en hedendaagse Maatschappij in opdracht
van de Federale regering en op vraag van de Belgische Senaat,
2004-2007.*

SOMA CEGES

Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij
Luchtvaartsquare 29 – B-1070 Brussel (Belgium)
Tel.: 02/556 92 11 – Fax: 02/556 92 00 – E-mail: cegesoma@cegesoma.be

© SOMA, 2007 - v.u. Rudi Van Doorslaer, Jozef Plateaustraet 12, B-9000 Gent (Belgium)

Inhoud

Vooraf en inleiding (Rudi VAN DOORSLAER)	9
---	---

PROLOOG

1. De anti-Joodse politiek van nazi-Duitsland (1933-1945) (Lieven SAERENS) ...	21
1.1. De eerste maanden na de machtsovername (ca. januari-april 1933)	25
1.2. Wetgevende maatregelen en uitschakeling uit het economische leven (1933-1938)	27
1.3. Gedwongen emigratie (1938 e.v.)	30
1.4. Rassenoorlog: massadeportaties en getto's in Polen (1939 e.v.)	33
1.5. Naar een territoriale "Endlösung" (1940) ?	35
1.6. Vernietigingsoorlog: massa-executies in Rusland en naar een definitieve "Endlösung" (1941)	36
1.7. Vergassing en de bouw van uitroeiingskampen	38
1.8. De Wannsee-conferentie en de deportatie van de West-Europese Joden (1942 e.v.)	40

EERSTE DEEL: TUSSEN IMMIGRANTEN, VLUCHTELINGEN EN VERDACHTEN

2. De Joden in België in het Interbellum (Frank SEBERECHTS)	44
2.1. De Joodse bevolking	44
2.2. Het antisemitisme	47
2.3. Besluit	51

3. Gedoogbeleid in al zijn gedaanten. Joodse vluchtelingen en België (januari 1933-september 1939) (Emmanuel DEBRUYNE)	53
3.1. De eerste Joodse vluchtelingen (1933-1935)	54
3.1.1. Het Belgische asielbeleid	55
3.1.2. Comités voor hulp aan Joodse vluchtelingen	56
3.1.3. De Interministeriële Commissie voor Duitse Vluchtelingen	58
3.2. Problemen met de immigratie (1936-1938)	60
3.2.1. Organisatie van het opvangbeleid en beperking van de immigratie	60
3.2.2. Het migrantenprobleem en de Joodse kwestie in de ogen van de Belgische politiek ..	65
3.3. Joodse vluchtelingen in nood (1938-1939)	74
3.3.1. Een nieuwe stroom vluchtelingen	74
3.3.2. Tijdelijke verstrakking van het asielbeleid	77
3.3.3. Oprichting van de kampen	88
3.3.4. De Intergouvernementele Commissie en de <i>Coordinating Foundation</i>	91
3.3.5. België en de discriminatie van zijn eigen Joodse onderdanen in het buitenland	95
3.4. Conclusie	97

4. Vluchtelingen en buitenlanders in een land op voet van oorlog (september 1939-mei 1940) (Emmanuel DEBRUYNE)	100
4.1. Neutraliteit, veiligheid en buitenlanders	100
4.1.1. De eerste maatregelen	101
4.1.2. Nieuwe bepalingen in verband met buitenlanders	107
4.1.3. In het vooruitzicht van een invasie	112

4.1.4. Inrichting van opvangcentra	120
4.2. Verstrenging in 1940	123
4.2.1. Het opvangbeleid bedreigd	124
4.2.2. Terugkeer naar een uitwijzingsbeleid	126
4.2.3. Van opvangcentra naar interneringscentra	128
4.3. Voorbereiding van de arrestaties	133
4.3.1. Het juridisch arsenaal voor de arrestaties	133
4.3.2. Internering van burgers en internationaal recht	135
4.3.3. Reorganisatie van de veiligheid: Staatsveiligheid en Coördinatiecomité	135
4.3.4. Laatste maatregelen	138
4.4. Besluit	146

5. De arrestaties van mei 1940 en de gevolgen (Emmanuel DEBRUYNE)	148
5.1. De veiligheidsmaatregelen	148
5.1.1. De instructies van 10 mei 1940	148
5.1.2. Uitvoering van de maatregelen	155
5.1.3. De tocht naar Frankrijk	177
5.1.4. De Belgische kampen lopen leeg	185
5.2. De Belgische autoriteiten in Frankrijk en het lot van de geïnterneerden vanaf mei 1940	192
5.2.1. Van de capitulatie van het Belgische leger tot de Frans-Duitse wapenstilstand	192
5.2.2. De Belgische regering en het gevangeniswezen van Vichy	196
5.2.3. Repatriëringsbeleid en Joodse vluchtelingen en geïnterneerden	210
5.2.4. Het lot van de geïnterneerden gezien vanuit bezet België	217
5.3. Van interneringskampen naar concentratiekampen	222
5.4. Besluit	226

TWEDE DEEL: IN BEZET BELGIË

6. De politiek van het minste kwaad (Nico WOUTERS)	230
6.1. De voorbereiding van de bezetting	230
6.2. Het ontstaan van de politiek van het minste kwaad (1940)	231
6.3. De escalatie van de politiek van het minste kwaad	234

7. De Duitse instanties en de anti-Joodse politiek (Frank SEBERECHTS)	239
7.1. De Duitse bezettingsstructuren	239
7.1.1. Het militaire bestuur	239
7.1.2. De SS-structuren en de Joden in België	242
7.1.3. Andere Duitse diensten	245
7.2. De verordeningen in verband met de Joden	245
7.2.1. De voorlopers	245
7.2.2. Het registreren van de Joden en hun bezittingen	246
7.2.3. Het isoleren van de Joden	248
7.2.4. De tewerkstelling van de Joden	249
7.2.5. De plundering van de Joden	250
7.2.6. De kenmerking van de Joden	251
7.2.7. Besluit	252

8. De Belgische overheden en de Jodenvervolgung 1940-1942 (Frank SEBERECHTS)	253
8.1. De zomer van 1940	253
8.1.1. De eerste incidenten en maatregelen	253

8.1.2. De verordening op de rituele slachtingen	259
8.2. De identificatie van de Joden: de verordeningen van 28 oktober 1940	260
8.2.1. De houding van de verschillende overheden	260
8.2.2. De begripsbepaling: wie is Jood ?	267
8.2.3. Het Jodenregister	274
8.2.4. De Joodse horeca krijgt een opschrift	295
8.2.5. De verwijdering van Joodse ambtenaren	298
8.2.6. Besluit	304
8.3. De ordediensten en de vreemdelingenpolitie voor juli 1942.....	308
8.3.1. De vreemdelingenpolitie (Emmanuel DEBRUYNE).....	308
8.3.2. De ordediensten (Nico WOUTERS)	318
8.4. “Jood” op identiteitskaart en paspoort: het rondschrijven van 29 juli 1941	351
8.5. De beperking van de bewegingsvrijheid	353
8.6. De wegvoeringen naar Limburg: december 1940 – augustus 1941	356
8.6.1. De maatregel	356
8.6.2. Het verblijf in Genk	364
8.6.3. Het verblijf in diverse gemeenten	367
8.6.4. Het einde van de Joden in Limburg	370
8.7. Besluit	372
9. Spoliatie en verplichte tewerkstelling (Frank SEBERECHTS)	374
9.1. De spoliatie	374
9.1.1. De aangifte van onroerende goederen	374
9.1.2. De behandeling van Joodse eigendommen	376
9.1.3. De kenmerking van ondernemingen	387
9.1.4. Het vermogen van de Duitse Joden: een specifieke maatregel van verbeurdverklaring	387
9.1.5. Een nieuwe verordening over economische maatregelen tegen de Joden	393
9.1.6. De banktegoeden	394
9.1.7. De behandeling van effecten	395
9.1.8. De maatregelen tegen het Joodse bedrijfsleven	398
9.1.9. De verbeurdverklaring van radiotoestellen	413
9.1.10. De belastingen	413
9.1.11. Het Vervoerbureau, het Arbeidsamt en het vervoer van Joden	415
9.2. De verplichte tewerkstelling	416
9.2.1. De Duitse tewerkstellingspolitiek	416
9.2.2. De Jodenkampen in België	418
9.2.3. Werklozensteun, plichtarbeid en tewerkstelling bij Joden voor 11 maart 1942	426
9.2.4. De verordening over het tewerkstellen van Joden in België	429
9.2.5. De uitvoering van de tewerkstellingsverordening	433
9.3. Besluit	451
10. Onderwijs en cultuur (Frank SEBERECHTS)	454
10.1. Het onderwijs aan Joodse kinderen in 1940-1941	454
10.2. Welke leerlingen waren Joods ?	455
10.3. De keuring van de schoolboeken	459
10.4. Het onderwijs aan Joodse kinderen in Limburg, januari-augustus 1941	463
10.5. De verordening betreffende het Joodse schoolwezen	464
10.5.1. Algemeen	464
10.5.2. Het kleuter- en lager onderwijs	469
10.5.3. Het middelbaar- en technisch onderwijs	474
10.5.4. Het hoger onderwijs	479
10.5.5. Het kunstonderwijs	480

10.5.6. Het buitengewoon onderwijs	481
10.6. Kunst, cultuur en wetenschappen	482
10.7. Joodse kinderen in niet-Joodse scholen vanaf september 1942	484
10.8. Besluit	485
11. Sociale zaken (Frank SEBERECHTS)	487
11.1. Geneeskunde en ziekenhuizen	487
11.1.1. Geneeskunde	487
11.1.2. Ziekenhuizen en dispensaria	489
11.2. Kinder- en bejaardentehuizen, gehandicaptenzorg, gedetineerden en begraafingen	496
11.2.1. Kindertehuizen.....	496
11.2.2. Bejaardentehuizen	498
11.2.3. Gehandicaptenzorg	506
11.2.4. Zorg voor gedetineerden	507
11.2.5. Begraafingen	510
11.3. Diverse sociale en socio-medische instanties	511
11.3.1. De steunverlening door de Commissies van de Openbare Onderstand	511
11.3.2. Winterhulp	513
11.3.3. Kinderwelzijn	514
11.3.4. Nationaal Werk tot Bestrijding der Tuberculose	515
11.4. Besluit	515
12. De Jacht op de Joden 1942-1944 (Nico WOUTERS)	517
12.1. De Jodenster als breukmoment (mei 1942)	517
12.1.1. Brussel en Luik: een politiek standpunt	517
12.1.2. Antwerpen en de rest van België: het overheidsapparaat gaat verder	523
12.1.3. De administratie na het nationaliteitsverlies (1942)	531
12.2. Het tijdperk van de deportaties	533
12.2.1. De verplichte tewerkstelling van de Joden	533
12.2.2. Het begin van de deportaties naar Auschwitz	537
12.2.3. De zomer van 1942: een introductie	540
12.2.4. De razzia's in Antwerpen tijdens de zomer van 1942	543
12.2.5. De razzia in Brussel	556
12.2.6. De aanhoudingen in de andere steden en gemeenten	560
12.2.7. Het transport van de Joden	563
12.2.8. Het breukmoment in november 1942: de Antwerpse casus	582
12.2.9. De nieuwe situatie na november 1942	587
12.2.10. De rol van de Belgische ordediensten: de machine maalt voort	590
12.2.11. De Antwerpse specificiteit in de ruimere context	599
12.3. Conclusie	608
12.3.1. De eerste periode tot mei 1942	608
12.3.2. De periode vanaf mei 1942	610
 DERDE DEEL: BELGIË IN HET BUITENLAND	
13. Een weerzinwekkende vervolging (Emmanuel DEBRUYNE)	614
13.1. De Belgische overheid in het buitenland	614
13.1.1. De gemeenschap in ballingschap	614
13.1.2. België in ballingschap, beperkingen en troeven	617
13.1.3. België in ballingschap en partners	618
13.2. Kongo en de veiligheid	620
13.2.1. Vooroorlogse periode en beperkte Joodse immigratie naar Kongo	620

13.2.2. Internering van Duitsers	623
13.2.3. Internering van Italianen	626
13.3. Kennis van de vervolgingen en Joodse vluchtelingen in Vichy-Frankrijk	635
13.3.1. Informatie over bezet België	635
13.3.2. Wettelijke tegenmaatregel	639
13.3.3. Mediativering van een veroordeling	641
13.4. Belgische vertegenwoordiging en Joodse vluchtelingen in Vichy-Frankrijk	644
13.4.1. Vichy en de Belgen	645
13.4.2. Vichy en de Joden	651
13.4.3. Belgen en de Joden	653
13.5. Bezet Europa verlaten	660
13.5.1. Halte Lissabon	660
13.5.2. Eiland Zwitserland	663
13.5.3. En daarna ?	663
13.5.4. Kongo, gastland ?	665
13.6. Besluit	667

14. Confrontatie met een ondenkbare uitroeiing (zomer 1942 – zomer 1944)

(Emmanuel DEBRUYNE)	669
14.1. Kennis, begrip en reactie: een drievoudig probleem	669
14.1.1. Georganiseerde moordpartijen en versnipperde informatie	669
14.1.2. Mobilisatie tegen de vernietiging: maximaal in december 1942	679
14.1.3. Meer informatie, minder actie.....	687
14.1.4. Het beeld van de deportatie van Belgische Joden.....	694
14.2. Mogelijke reddingen: via officiële weg	708
14.2.1. België en het internationale overleg	709
14.2.2. Kongo opnieuw in de picture.....	715
14.2.3. Joden om te ruilen	722
14.2.4. Steun voor de gevangenen	741
14.3. Mogelijke reddingen: clandestien	747
14.3.1. In veiligheid brengen en opvangen	748
14.3.2. Verbergen en financieren	755
14.4. Conclusie	761

VIERDE DEEL: DE NAOORLOGSE PERIODE

15. De jodenvervolgving voor de Belgische rechters (1944-1951)

(Nico WOUTERS)	766
15.1. Introductie (1942-1945)	766
15.2. De voorbereiding van de naoorlogse periode (1942-1944): de Belgische regering in Londen	768
15.2.1. De voorbereiding van de naoorlogse berechting	772
15.2.2. De terugkeer van de liberale democratie in 1944	784
15.3. De juridische basis	787
15.3.1. Over bewijsmateriaal en (h)erkenning: de bewustwording van de genocide (september 1944-mei 1945)	788
15.3.2. De uitroeiing van de Joden wordt bekend (maart 1945)	798
15.3.3. De Belgische Commissie voor Oorlogsmisdaden (1944-1948)	800
15.3.4. Neurenberg en de houding van de geallieerden tegenover de Holocaust	804
15.3.5. Het Belgische rapport over de anti-Joodse vervolging in België (1947)	814
15.3.6. De wet ter bestraffing van oorlogsmisdaden (1947).....	822
15.3.7. De wettelijke basis van de berechting van de jodenvervolgving	826
15.3.8. De nieuwe internationale wetgeving (1949-1951).....	833

15.4. De processen en de onderzoeken in de praktijk	837
15.4.1. De processen van Belgische collaborateurs	838
15.4.2. Belgische gezagdragers en de politiek van het minste kwaad	887
15.4.3. De berechting van de Duitse verantwoordelijken: kroniek van een aangekondigde mislukking	945
16. De naoorlogse erkenning (Nico WOUTERS)	1010
16.1. De repatriëring van de gedeporteerden na de bevrijding	1010
16.1.1. De internationale context	1010
16.1.2. De Belgische repatriëringspolitiek.....	1014
16.1.3. De gemiste kans: het ontbreken van een ‘Joodse statuut’ (1947).....	1022
16.2. Het vreemdelingen- en vluchtelingenbeleid van de Belgische regering	1027
16.2.1. De eerste periode met de arrestaties: de prioriteit van de openbare orde	1027
16.2.2. Vluchtelingenbeleid vanaf 1945 (na de arrestaties): de economische prioriteit ...	1032
16.3. Het rechtsherstel	1043
16.3.1. Het sekwesterbeleid	1043
16.4. Besluit: De naoorlogse periode	1057
VIJFDE DEEL: EINDCONCLUSIE	
Gewillig België (Rudi VAN DOORSLAER)	1062
Afkortingen	1087
Bibliografie	1091

Vooraf

Op 1 september 2004 ging het SOMA van start met een onderzoeksproject dat de instelling op vraag van de Belgische Senaat door de regering was opgedragen. De doelstelling was de eventuele betrokkenheid na te gaan van de Belgische overheden in de vervolging en de deportatie van de Joodse bevolking tijdens de nazibezetting van België in de jaren 1940-1944.

In september 2005 werd een *Tussentijds verslag* voorgelegd aan de Senaat. Vandaag, een jaar en vier maanden later, wordt hierbij het bijzonder omvangrijke *Eindverslag* voorgelegd. Het heeft de sprekende titel *Gewillig België* meegekregen. Deze dekt, naar het gevoel van de auteurs, het meest adequaat en volledig de lading.

Wie hoopt in dit verslag een inventaris te kunnen vinden van de Belgische verraders die tot op heden het verdikt van de geschiedenis zijn ontlopen, zal op zijn of haar honger blijven zitten. In deze tekst wordt niet het proces gemaakt van de personen die de beschreven overheidsinstellingen bevolkten. Een historicus is geen rechter. Hij zoekt niet alleen een misdaad vast te stellen, hij tracht verder te gaan en streeft ernaar alle feiten te beschrijven. Hij tracht vervolgens vooral deze feiten in een context te plaatsen en te verklaren.

Wat kan men dan wel in *Gewillig België* terugvinden ? Persoonlijk ben ik de mening toegedaan dat dit onderzoek naar de houding van de overheid in de Joodse tragedie tijdens de Tweede Wereldoorlog in wezen peilt naar de ziel van de Belgische samenleving in de scharnierperiode van de jaren 1930 tot 1950. Het was bij uitstek een periode waarin de liberale democratie als systeem door een meerderheid van de maatschappelijke elite in vraag werd gesteld. Het verband tussen dit fundamentele gegeven en de wijze waarop werd aangekeken tegen de Joodse migrantenbevolking, in het bijzonder tijdens de periode van radicale raciale vervolging door de vreemde bezetter, zit als een *basso continuo* gelardeerd doorheen de 1.116 pagina's van deze tekst.

Om geen misverstanden te laten ontstaan, past hier ook een woord over de verantwoordelijkheid voor de hier afgedrukte teksten. Emmanuel Debruyne, Frank Seberechts, Nico Wouters, Lieven Saerens en ikzelf als projectleider tekenen voor de delen en hoofdstukken – zie Inhoudstafel – die ze redigeerden. Zo hoort het ook voor onderzoekers in een wetenschappelijke instelling. Deze studie is het product van een officiële opdracht, maar allermint de tekst van een officiële geschiedenis over de eventuele verantwoordelijkheid van de Belgische overheid in de Jodenvervolging en -deportatie. De persoonlijke aanpak die iedere historicus eigen is, en die ook in deze teksten terug te vinden is, heeft evenwel niet belet dat dit Eindverslag intens beïnvloed is geworden door permanente discussies over essentiële onderdelen ervan, tussen de auteurs onderling en met andere vorsers van het SOMA. In die zin moet het ook als een collectief wetenschappelijk product worden beschouwd.

Bij dit verslag passen vele woorden van dank. Vooreerst was er de belangstelling van de diensten van de Senaat en in het bijzonder van de voorzitter, mevrouw Anne-Marie

Lizin. Ook volgden de initiatiefnemers van de resolutie in de Senaat, de senatoren Alain Destexhe en Philippe Mahoux, de vordering van het onderzoek op de voet. Dat geldt ook voor de diensten van de Kanselarij van de Eerste minister. Dank ben ik ook verschuldigd aan de vele archivarissen van de openbare en private archiefbewaarplaatsen die door hun bereidwillige hulp mede deze studie hebben mogelijk gemaakt. In het bijzonder denk ik hier aan de medewerkers van de Rijksarchieven, van de diensten van het Auditoraat-generaal en van de FOD Buitenlandse Zaken.

Mijn grootste erkentelijkheid gaat naar de nooit aflatende inzet van de vier – en vanaf januari 2006 drie – onderzoekers die in opdracht van de instelling dit onderzoek hebben uitgevoerd. Dank ben ik ook verschuldigd aan de vele anderen die al even gemotiveerd en belangeloos hun kritische commentaren hebben gespuid in het Begeleidingscomité, aan de vertalers die onder tijdsdruk een bijzonder zware opdracht tot een goed einde hebben gebracht en ten slotte aan de steun van vele personeelsleden van het SOMA. Zij zorgden voor zo verscheidene taken als de tekstverzorging, de organisatie van de ontelbare vergaderingen of het aanslepen van liters koffie.

Ik zou hen hier allen van harte willen danken, zonder hen was dit *magnum opus* niet tot stand gekomen.

Rudi Van Doorslaer
Directeur van het SOMA
23 november 2006

Inleiding

1. De voorgeschiedenis en wettelijke basis van het project

In 1997 werd, in navolging van zo goed als alle West-Europese landen, ook in België een Studiecommissie Joodse goederen opgericht. De regering beoogde hiermee de gespolieerde Joodse bezittingen in kaart te brengen. Tijdens het onderzoek van die Studiecommissie gingen er echter in kringen van de Joodse gemeenschap meer en meer stemmen op om ook de bredere thematiek van de (eventuele) medewerking van de Belgische overheden aan de Jodenvervolging en -deportatie nader te bekijken.

Twee jaar eerder had de Franse president Jacques Chirac de verantwoordelijkheid van de Franse Republiek erkend voor de collaboratie van het Vichy-regime aan de misdaden van de nazi-bezetter tegen de Joden. Later herhaalde de toenmalige Franse Eerste minister Lionel Jospin, ter gelegenheid van de 55ste verjaardag van de razzia's van de Vélodrome d'Hiver, "*qu'un gouvernement, une administration de notre pays, ont alors commis l'irréparable*". Velen in België drongen er toen op aan dat in ons land iets gelijkaardigs zou worden gedaan door de regering. Had België immers niet zijn verontschuldiging aangeboden in de zaak-Lumumba en in de zaak van de volkerenmoord op de Tutsi in Rwanda ?

In deze context namen de senatoren Alain Destexhe (MR) en Philippe Mahoux (PS) in 2002 het initiatief tot het uitwerken van een resolutie "betreffende het bepalen van de feiten en verantwoordelijkheid van de Belgische overheden bij de deportatie en de vervolging van de Belgische Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog". Toen het voorstel in oktober 2002 voor de Commissie Institutionele Aangelegenheden van de Senaat werd besproken, steunden alle democratische fracties de resolutie.

Het lag, aldus de toelichting, in de bedoeling dat België "zichzelf in een democratisch debat (zou) confronteren met de minst fraaie bladzijden uit zijn geschiedenis"¹. De indieners stelden vast dat "Het complete, maar reeds oude werk van Maxime Steinberg (*L'Etoile et le fusil*, 1983-1986) (...) buiten kringen van historici nagenoeg onopgemerkt (was) gebleven". Vooral de Antwerpse razzia's, die deels werden uitgevoerd door of in samenwerking met de stedelijke politie, deden de indieners van de resolutie ertoe besluiten dat bijkomend onderzoek noodzakelijk was. Ze merkten ook op dat in de historische studie van de Tweede Wereldoorlog de aandacht hoofdzakelijk ging naar de collaboratie en dat aan de Jodenvervolging nooit voldoende aandacht was besteed. "We moeten vaststellen", zo lezen we nog in de toelichting bij de resolutie, "dat de meeste Belgen niet beseffen hoe ver de Jodenvervolging in België ging. Waarom moest een halve eeuw voorbijgaan voor het verleden eindelijk bespreekbaar werd ? Onze Senaat heeft de taak om de herinnering aan de genocide levend te houden op basis van vaststaande feiten en verantwoordelijkheden. Dat is onze plicht tegenover de generaties van morgen"².

¹ Belgische Senaat, zitting 2002-2003, 16.10.2002, 2-1311/1.

² *Idem*, p.7.

In een eerste fase stelde de resolutie voor een studieopdracht van twee jaar toe te vertrouwen aan het Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij (SOMA). De resultaten van dat onderzoek zouden vervolgens door een parlementaire onderzoekscommissie worden geëvalueerd.

Op 17 januari 2003 werden Eerste Minister Guy Verhofstadt en de vertegenwoordigers van het SOMA, samen met enkele afgevaardigden van de Joodse gemeenschap, door de Commissie Institutionele aangelegenheden van de Senaat ontvangen. De Eerste Minister zegde bij die gelegenheid zijn steun toe en engageerde zich tot het ter beschikking stellen van de nodige kredieten om het onderzoek mogelijk te maken. Het SOMA van zijn kant vroeg om een brede definitie van het onderzoeksveld (zodat de instelling de vrijheid behield om de oorzaken en gevolgen van het gebeuren te bestuderen), om een wettelijke regeling voor de toegang tot de bronnen (vergelijkbaar met deze die de Studiecommissie Joodse goederen had gekregen) en om de mogelijkheid tot een tussentijdse verslaggeving bij de Senaat. Deze verzoeken werden ingewilligd.

Op 11 februari 2003 werd de definitieve tekst van de resolutie in de Commissie Institutionele Aangelegenheden goedgekeurd³. In de titel van het voorstel was “de deportatie en vervolging van de Belgische Joden” vervangen door “de vervolging en de deportatie van de Joden in België”.

Tegelijkertijd werd een wetsvoorstel uitgewerkt dat het volgende stipuleerde (art. 2): “Niettegenstaande enig andere wetsbepaling, kan het SOMA bij alle openbare overheden of bij privaatrechterlijke instellingen mededeling verkrijgen van alle gegevens en stukken die nuttig zijn voor de uitvoering, binnen een termijn van twee jaar, van een wetenschappelijk onderzoek naar de eventuele deelname van de Belgische overheden aan de identificatie, de vervolging en de deportatie van de Joden in België tijdens de Tweede Wereldoorlog”.

De resolutie en de Wet werden door de Senaat en de Kamer van Volksvertegenwoordigers goedgekeurd respectievelijk op 13 februari en 8 mei 2003⁴. De termijn van de Wet werd eerst tot 31 augustus 2006 en later tot 30 november 2006 verlengd⁵. Die eerste verlenging was noodzakelijk omdat de financiering van het onderzoek meer tijd in beslag nam dan oorspronkelijk was gedacht. De tweede werd genoodzaakt door het vertrek op 15 januari 2006 van Michaël Amara, lid van de onderzoeksploeg.

2. Het opstarten van het onderzoek

- De onderzoekers en het begeleidingscomité

De financiering van dit project liep niet zo vlot als werd gehoopt, maar vanaf 1 september 2004 konden drie onderzoekers beginnen met de uitvoering van dit tweejarige project. De Wetenschappelijke commissie van het SOMA besliste op 7 juli 2004 de leiding ervan toe te vertrouwen aan Rudi Van Doorslaer. Deze had reeds tussen

³ Belgische Senaat, zitting 2002-2003, 11.2.2003, 2-1311/4.

⁴ Belgische Senaat, Plenaire vergaderingen, 13.2.2003, handelingen, p. 56-57. Wet van 8 mei 2003 (*Belgisch Staatsblad*, 2.6.2003, p. 29903).

⁵ Programmawet van 9 juli 2004, art.319; Wet van 17 juli 2006 (respectievelijk *Belgisch Staatsblad*, 15.7.2004 p. 55634 en 28.7.2006, p. 37136).

1999 en 2001, onder de hoede van de Diensten van de Eerste Minister, het onderzoek gecoördineerd naar de tijdens de bezetting gespolieerde Joodse goederen. Vanaf 1 september 2005 trad projectleider Van Doorslaer in functie als nieuwe directeur van het SOMA in opvolging van José Gotovitch.

De aangeworven onderzoekers hadden stuk voor stuk hun sporen verdiend op diverse terreinen van de contemporaine geschiedenis: Emmanuel Debruyne was doctorandus bij zijn aanwerving en promoveerde in januari 2006 aan de *Université catholique de Louvain* met een studie over de inlichtingendiensten tijdens WOII; Frank Seberechts was doctor in de geschiedenis van de Universiteit Gent en specialist in het Vlaamse collaboratieverleden en Nico Wouters, eveneens van de UGent, was gepromoveerd met een vergelijkend internationaal onderzoek over de oorlogsburgemeesters in België, Nederland en Noord-Frankrijk. Op 1 oktober 2004 vervulde drs. Michaël Amara de ploeg. Na het neerleggen van het *Tussentijds verslag* nam Michaël Amara op 15 januari 2006 een nieuwe betrekking aan op het Algemeen Rijksarchief.

Maakten deel uit van de commissie: Ward Adriaens (directeur van het Joods Museum voor Deportatie en Verzet), Frank Caestecker (onderzoeker UGent-Vakgroep Nieuwste geschiedenis), Thierry Delplancq (archivaris stad La Louvière), Bruno De Wever (docent UGent–Vakgroep Nieuwste Geschiedenis), José Gotovitch (ULB en voormalig directeur van Soma), Benoît Majerus (onderzoeker ULB), Insa Meinen (*Forschungsstelle Nationalsozialismus am Institut für Politikwissenschaft*, Universiteit van Konstanz), Denis Peschanski (onderzoeksdirecteur bij het CNRS, *Institut d'histoire du temps présent*, Parijs), Peter Romijn (adjunct-directeur Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam), Lieven Saerens (onderzoeker SOMA), Jean-Philippe Schreiber (hoogleraar ULB, *directeur Centre interdisciplinaire d'étude des religions et de la laïcité*), Herman Van Goethem (hoogleraar UAntwerpen).

3. Verslag van het onderzoek en de redactie (september 2004-november 2006)

- Taakverdeling

Dit project startte met een voorbereidende fase, in verschillende stadia: (1) het bepalen van een werkmethode, (2) de werkverdeling, (3) de archiefprospectie.

Op basis hiervan werd een taakverdeling uitgewerkt. De vraag drong zich op of de concrete taakverdeling gebaseerd moest zijn op een thematische dan wel een archivalische invalshoek. De eerste optie had als voordeel dat elke onderzoeker zijn aandacht kon richten op een duidelijk omlijnd onderzoeksgebied, wat de wetenschappelijke voorkeur had. De tweede optie was praktischer, daar het een optimaal en meer efficiënt gebruik van archieven toeliet.

Er werd uiteindelijk beslist om de thematische optie te gebruiken, evenwel met inbegrip van elementen van de tweede optie. De grotere archiefopzichten met een nationaal karakter zouden door alle onderzoekers worden gebruikt op basis van hun eigen onderzoeksveld. De kleinere en meer lokale archieven zouden worden geconsulteerd door één individuele onderzoeker, die de onderzoeksvragen van alle onderzoeksvelden zou hanteren. Deze pragmatische handelwijze veronderstelt een nauwe samenwerking tussen de onderzoekers, maar laat elke onderzoeker toe zich op zijn eigen hoofdvragen te concentreren. In de praktijk kwam er bij de onderzoekers een grote onderlinge uitwisseling tot stand van documenten en informatie.

In september en oktober 2004 werd het onderzoek voorbereid op basis van voorlopige lijst van onderzoeksthema's. Dit liet een snelle opmaak van de stand van zaken toe, en ook een eerste lijst met beschikbare relevante archieven. Op basis van deze voorbereidende fase en van de opmerkingen van de begeleidingscommissie, werkte de onderzoeksploeg een definitieve taakverdeling uit.

De taakverdeling op basis van onderzoeksthema's zag er als volgt uit:

- **Deel I** behandelt de arrestaties van mei 1940. Het gaat hier om de voorbereiding en de uitvoering, de context en de gevolgen voor de gearresteerden die naar Frankrijk werden gedeporteerd. Dit onderdeel lag in handen van Emmanuel Debruyne
- **Deel II** is omvangrijker, aangezien het gaat om het bezette België. Michaël Amara heeft tot zijn vertrek de houding onderzocht van de magistratuur, de departementen Justitie en Binnenlandse Zaken en de ordediensten tegenover de Duitse maatregelen. Dit onderdeel werd, met meenemen van zijn resultaten, door Nico Wouters verder uitgewerkt. Frank Seberechts richtte zich op de sociale, economische en culturele (onderwijs) aspecten van het onderzoek. Hij bestudeerde ook de reacties van de gemeentelijke overheden of parastatale organisaties tegenover de Duitse anti-Joodse maatregelen.
- **Deel III** behandelt de Belgische autoriteiten buiten het Belgische grondgebied. Het gaat vooral over de Belgische regering in ballingschap en de instellingen onder haar bevoegdheid, over diplomatieke posten en koloniale overheden. Dit omvat ook de Belgische diensten in niet-bezet Frankrijk (wat aansluit bij deel I). Dit onderzoeks-onderdeel werd uitgevoerd door Emmanuel Debruyne.
- **Deel IV** richt zich op de naoorlogse periode. Het gaat enerzijds om de bestraffing van de hulp aan Jodenvervolging en anderzijds om de erkenning van de slachtoffers van de Jodenvervolging. Dit onderzoeksonderdeel lag in handen van Nico Wouters.

- De bronnen: prospectie en evaluatie

Voor het eigenlijke onderzoek, was een prospectie nodig om een algemeen beeld te krijgen van de beschikbare archieven. Hiervoor werd contact opgenomen met een hele reeks openbare en privé-archiefbewaarplaatsen. Dit werk ving aan op 24 september 2004, gebaseerd op de taakverdeling per onderzoeksonderdeel. Dit liet toe een totaal-overzicht te verkrijgen van de beschikbare, relevante archieven. Op basis hiervan werden de concrete contacten gelegd met de verantwoordelijken van de archieven, alsook met de verantwoordelijke overheden om de nodige toestemmingen tot raadpleging van de archieven te bekomen.

Vanaf oktober 2004, na de definitieve taakverdeling per onderzoeker, begon een meer diepgaande archiefprospectie. Tijdens de laatste trimester van 2004 werden een veertigtal verzoeken om raadpleging van archieven gezonden aan openbare en privé-bewaarplaatsen, alsook naar federale ministeries, parketten, gemeentelijke overheden en particulieren. Bij deze verzoeken was een exemplaar van de wet van 8 mei 2003 gevoegd met ook een advies van het kabinet van de minister voor Wetenschapsbeleid, waarin de betrokken instellingen werden verzocht aan de onderzoekers de toelating en elke ondersteuning te verschaffen.

Eind 2004 vonden in dit kader gesprekken plaats van de projectleider met dienstdoend Algemeen Rijksarchivaris Herman Coppens, Advocaat-generaal Luc De Vidts en de eerste advocaat van het Hof van Cassatie Jean-François Leclercq. Dankzij hun

bemiddeling kregen de onderzoekers snel toegang tot de grote niet-geïnteriseerde fondsen op het Algemeen Rijksarchief, de archieven van het voormalige Auditoraat-generaal en het parket van het Hof van Cassatie.

De algemene evaluatie m.b.t. de toegang tot de archieven die de onderzoeksploeg heeft gekregen is zeker positief te noemen. Artikel twee van de Wet van 8 mei 2003 laat geen enkele instelling toe zich te beroepen op het respect voor de privacy om inzage te weigeren. Niettemin werd het onderzoek wel geconfronteerd met de administratieve logheid van bepaalde openbare instellingen die niet gewend zijn archieven te beheren en nog minder om deze toegankelijk te maken voor onderzoek. Het duurde bijvoorbeeld vier maanden, voor de contacten met de Federale Politie met het oog op de consultatie van archieven van de voormalige Rijkswacht leidden tot enig resultaat.

Onderzoek in de ministeries van Buitenlandse Zaken en Justitie, in het Centrum Historische Documentatie van de Krijgsmacht, het KADOC, het AMVC, het Rode Kruis-België, de Dienst Oorlogsslachtoffers, bij de Vlaamse provinciale overheden, de Rijksarchieven in de provincies en het Auditoraat-generaal bleek erg nuttig en verliep zonder problemen. Dit stelt ons in de gelegenheid de archivarissen en al het personeel van de betrokken instellingen te danken voor hun bereidwillige medewerking.

Via deze intensieve en uitgebreide archiefprospectie kregen de onderzoekers een weinig rooskleurig beeld van de situatie van het hedendaagse archief in België. De onderzoekers waren van oordeel dat zij hieromtrent in alle duidelijkheid moesten berichten omwille van de consequenties voor het eindresultaat van het onderzoek. Om die reden werd daarover een uitvoerige beschrijving opgenomen in het *Tussentijds verslag*.

De Rijksarchieven gaven ons toegang tot de archieven van essentiële instellingen. Terwijl sommige fondsen zoals de archieven van de Vreemdelingenpolitie, de archieven Plisnier of Nyns volledig geïnteriseerd zijn, bestond er jammer genoeg geen enkele onderzoeksinstrument voor andere cruciale fondsen, zoals de archieven van de ministeries van Binnenlandse Zaken, Openbaar Onderwijs en Cultuur, Financiën en Economische Zaken, de archieven van de Diamantcentrale, de Textielcentrale en de Ledercentrale. Het gebrek aan inventarissen was een probleem dat zorgde voor grote vertragingen in het onderzoek.

De situatie m.b.t. de parketarchieven is vaak alarmerend. Hier blijkt een onderscheid tussen het zuiden en noorden van het land. De parketarchieven van Antwerpen, Mechelen, Leuven en Gent zijn grotendeels open voor onderzoek en de professionele hulp van het personeel van het Rijksarchief Beveren-Waas liet een eenvoudige raadpleging van de belangrijkste documenten toe. Deze situatie – waarbij dode archieven werden overgedragen in de handen van de bevoegde archivarissen – staat in contrast met de rampzalige situatie m.b.t. de parketten van Brussel en Wallonië. In Luik en Charleroi vond de overdracht van archieven uit de periode 1930-1950 naar het Rijksarchief slechts recent plaats. De afwezigheid van plaatsingslijsten bemoeilijkte de taak van archivarissen, die geconfronteerd werden met chronische onderbezetting. De onderzoekers moesten zich tevreden stellen met toevallige steekproeven in tientallen kubieke meters documenten, waarvan de inventarisering geen prioriteit is.

De archieven van het Brusselse Parket-generaal en van het parket van de Rechtbank van Eerste Aanleg zijn gedeeltelijk bewaard gebleven voor de periode tot het begin van de jaren 1930. Voor de daaropvolgende decennia is er (bijna) niets meer. De brand in het Justitiepaleis van 1944 wordt steevast aangehaald om deze hiaten in de archieven te verklaren. Nochtans werden de archieven van het parket van Brussel hierdoor slechts gedeeltelijk getroffen. Bovendien kon een groot deel van de oorlogs-correspondentie van de procureur-generaal van Brussel vanaf 1945 worden hersteld via de andere parketten. Zonder twijfel heeft de vernietiging van de gerechtelijke oorlogsarchieven van Brussel grotendeels na 1944 plaats gegrepen.

De meest jammerlijke verliezen lijken te zijn geleden bij het Centraal Commissariaat van de gerechtelijke politie in Brussel. Vanaf eind 1946 beheerden lokale brigades van de gerechtelijke politie vele duizenden processen-verbaal van de Staatsveiligheid en een deel van de documenten die in de naoorlogse periode in beslag genomen werden tijdens gerechtelijke onderzoeken. Deze unieke collectie documenten met een enorme historische waarde is blijkbaar geleidelijk ‘verdwenen’ in een reeks operaties van verhuizen en vernietigen, ingegeven door het plaatsgebrek in de kelders van het Brusselse Justitiepaleis.

Betreffende de gemeentepolitie en de Rijkswacht is het zo dat – met uitzondering van de twee centrumsteden Antwerpen en Brussel – slechts in zeldzame gevallen archieven bewaard bleven. In Henegouwen werden de archieven van het *Commissariat central* van Groot-Charleroi eind jaren 1970 verbrand. In meerdere gemeenten van de Brusselse agglomeratie werden belangrijke archieven vernietigd bij recente werken aan de gemeentehuizen. In Nijvel kon een deel van het oorlogsarchief van de politie enkel gered worden na een krachtige tussenkomst van de nieuwbenoemde archivaris. In Sint-Gillis ligt een deel van het oorlogsarchief waarschijnlijk op de zolder van het gemeentehuis, maar de werken die daar binnenkort zullen plaatsvinden, doen ons vermoeden dat ook deze documenten binnenkort definitief zullen verdwijnen.

De bewaring van politiearchieven werd duidelijk negatief beïnvloed door de recente politiehervorming en de verhuisactiviteiten die dit met zich meebracht in lokale Rijkswachtbrigades en bij de gerechtelijke politie. Het beleid van de voormalige directeur van het Centrum van de Geschiedenis van de Rijkswacht heeft nog enkele zeldzame en verspreide documenten kunnen beschermen. Dit kon niettemin het grootste en meest belangrijke deel van het archief niet redden van vernietiging.

Wat de provinciale archieven betreft werd een goede bewaring vastgesteld in Antwerpen, Brugge, Gent en Hasselt. Deze staat in contrast met de gebreken in de Waalse provinciale archieven. Ook m.b.t. de gemeentelijke archieven konden er grote verschillen worden vastgesteld. In een meerderheid van de gemeenten van de Brusselse agglomeratie (met de gelukkige uitzondering van de Stad Brussel zelf), in Mechelen, Hasselt en Charleroi werd in het verleden onvoldoende werk gemaakt van een systematische inventarisatie van de archieven. Ook werden massa’s archieven vernietigd, en dat bleek in het bijzonder nefast voor het onderzoek m.b.t. de periode 1930-1950. Voor het onderzoek over de houding van de Belgische overheden in de Jodenvervolgung bleek het goede archiefbeleid in de twee grote centrumsteden met de belangrijkste Joodse bevolking, namelijk Antwerpen en Brussel, van uitzonderlijk belang te zijn.

Ten slotte werd dankbaar gebruik gemaakt van archieven uit het buitenland. Wij citeren hier in het bijzonder de *National archives* (vroeger *Public Record Office*) in Londen, de archieven van het ministerie van Buitenlandse Zaken in Parijs en van het Internationaal Comité van het Rode Kruis in Genève. Diverse archiefbewaarplaatsen in de VSA hebben ons ook interessante dossiers bezorgd.

- **Het *Tussentijds verslag*** (september 2005)

Zoals voorzien in de Senaatsresolutie werd in september 2005 door Soma een *Tussentijds verslag* gepubliceerd. Daarin werd verslag uitgebracht over de oorsprong, de organisatie en evolutie van het onderzoek en werd een *status quaestionis* opgemaakt van de onderzoeksliteratuur en de bronnen. Ook werkten de onderzoekers een vijftal thema's uit waarin zij reeds opmerkelijke resultaten hadden boekt.

Voor een bespreking van dit verslag werd het Begeleidingscomité op 28 september samengeropen. Het drong er aan op een uitgewerkte bibliografie en stand van het onderzoek. Er werd beslist dat aan het *Tussentijds verslag* toe te voegen. Ook vroeg het comité om een duidelijker duiding over de aard van de 5 inhoudelijke bijdragen. In het bijzonder diende te worden gewaarschuwd voor het partiële en geïsoleerde karakter van deze voorstudies. In ieder geval ontbrak hier de globale context die de ruggengraat zou vormen voor het *Eindverslag*. Ook met dit advies van het begeleidingscomité werd rekening gehouden. Ten slotte werd de suggestie gedaan in de mate van het mogelijke een internationale vergelijking aan het verslag toe te voegen.

Een belangrijk onderdeel van het *Tussentijds verslag* was een verslag over de vele verdwenen, vernietigde of onontsloten archieven uit de periode 1930-1950. In het bijzonder deze vaststelling kwam nadrukkelijk onder de aandacht in de persreacties en bij de bespreking van het verslag in de Senaat.

De directeur van het SOMA gaf hierover op 13 december 2005 een toelichting in de Senaatscommissie Institutionele aangelegenheden. Daarop besloot deze commissie aan algemeen rijksarchivaris Karel Velle te vragen om een uitzetting te geven over de archiefproblematiek (27 april 2006) ⁶. De rijksarchivaris bracht enkele nuances en relativeringen aan bij het beeld dat over de bronnen werd geschetst in het *Tussentijds verslag*, maar sloot zich in grote lijnen aan bij de kritische opmerkingen die in het verslag werden gemaakt. Hij wees erop dat de tekortkomingen die door de SOMA-onderzoeksploeg werden gesignaleerd reeds jaren in diverse verslagen van het Rijksarchief aangeklaagd werden. Hij beklemtoonde dat niet het archiefbeleid zelf, maar veeleer de toepassing ervan te wensen over laat. Het grote euvel schuilt in de stiefmoederlijke behandeling van de openbare archieven en een schromelijk tekort aan middelen.

Uiteindelijk leidde het debat over het *Tussentijds verslag* tot de goedkeuring op 15 juni 2006 van een resolutie waarin de federale, zowel als de provinciale en gemeentelijke overheden worden aangespoord maatregelen te nemen voor het wegwerken van de gebreken die werden vastgesteld in de bewaring en ontsluiting van de hedendaagse

⁶ Belgische Senaat, zitting 2005-2006, stuk nr. 3-1653/4, Voorstel van Resolutie betreffende de studie gemaakt door het SOMA: "De Belgische overheden en de Jodenvervolging en -deportatie". Verslag namens de Commissie voor Institutionele aangelegenheden door de heren Lionel Vandenberghe en Jean-Marie Happart, p.36 en volgende.

archieven. In het bijzonder wordt aangedrongen op een spoedige aanpassing van de Archiefwet van 24 juni 1955.

In de debatten die aan de stemming van de resolutie vooraf gingen werd het daarnaast ook duidelijk dat het gebrek aan evenwicht in de beschikbare bronnen tussen de diverse landsdelen het schrijven van bepaalde onderdelen van het *Eindverslag* mogelijks kon bemoeilijken. Dit gold in het bijzonder m.b.t. politionele en gerechtelijke materies, zeker in het licht van het optreden van de Antwerpse politie tijdens de razzia's tegen de Joodse bevolking in de zomer van 1942.

- Het *Eindverslag*

Na het wegvallen uit het team van onderzoeker Michaël Amara in januari 2006 werd besloten zijn onderdeel – in hoofdzaak de politie en magistratuur – aan Nico Wouters toe te vertrouwen. Frank Seberechts van zijn kant droeg de globale redactionele verantwoordelijkheid voor de Nederlandse tekst, Emmanuel Debruyne voor de eindredactie van de Franse tekst. De vertaling werd toevertrouwd aan het vertaalbureau *Dice*.

Het onderzoek kon nog op de diverse terreinen worden voortgezet tot mei 2006, waarna, op basis van een eerste inhoudstafel, de redactie van het *Eindverslag* van start ging. Het oorspronkelijke onderzoeksplan diende ook na bijna twee jaar onderzoek in de primaire bronnen op slechts één enkel belangrijk punt te worden aangepast, namelijk de rol van de NMBS in de wegvoeringen, en kon verder als ruggengraat voor de inhoud dienst doen.

Er werd beslist het onderdeel over de naoorlogse erkenning van het Joodse slachtofferschap synthetisch te behandelen op basis van de bestaande literatuur. Ook bleek het noodzakelijk om de globale context van de anti-Joodse politiek in Derde Rijk tussen 1933 en 1945 als proloog van de studie voorzien. Een goede synthese van de recente wetenschappelijke literatuur in deze materie is essentieel om de gebeurtenissen in België, zowel voor als tijdens de Tweede Wereldoorlog, te begrijpen. Dit onderdeel werd aan SOMA-onderzoeker en specialist in de materie Lieven Saerens toevertrouwd.

De Begeleidingscommissie kwam op 21 november 2006 samen om het *Eindverslag* te beoordelen. Door de omvang van het verslag en de tijdsdruk besloot de commissie het ontwerp van Eindconclusie te bespreken en eventuele suggesties m.b.t. de onderscheiden hoofdstukken schriftelijk aan de respectieve auteurs over te maken. Zij ontvingen alle oorspronkelijke niet-vertaalde teksten. De directeur van SOMA verduidelijkte dat de commissie zich als een adviserend orgaan diende te beschouwen en de respectieve auteurs verantwoordelijk bleven voor de uiteindelijke teksten.

Centraal in het debat stond de vraag naar de juiste balans tussen contextuele en ideologisch-politieke verklaringselementen in de houding van de overheid. Dit kan tegelijkertijd gezien worden als een kapitaal inhoudelijk debat over België in de Tweede Wereldoorlog (met op de achtergrond de permanente aanwezigheid van de diverse nationale identiteiten in het Noorden en het Zuiden van het land) en als een historisch-theoretisch debat. De tijd ontbrak om hierop dieper in te gaan, maar het is duidelijk dat het SOMA impliciet werd gesolliciteerd om hieromtrent in de nabije toekomst een wetenschappelijke conferentie te organiseren. In het algemeen was het

gevoelen van de meerderheid van de leden van de Begeleidingscommissie dat in de Eindconclusie te weinig aandacht ging naar contextuele componenten. Vooral de wijze waarop de verschillende houding van de Brusselse en Antwerpse gemeenteverhoden in de zomer van 1942 werd weergegeven stond centraal in deze appreciatie. Er werd ook gevraagd duidelijker aan te geven in welke aspecten dit onderzoek nu nieuwe elementen bevatte. De auteurs en de projectleider engageerden zich ertoe rekening te houden met de opmerkingen. Zij hopen dat zij daarin zijn geslaagd.

Gewillig België is in essentie chronologisch opgebouwd. Na een proloog waarin de recente literatuur wordt samengevat over de anti-Joodse politiek van nazi-Duitsland, volgen vier delen. Een eerste deel bestrijkt de vooroorlogse periode. Het beschrijft kort de Joodse gemeenschap in België en richt dan de focus op de Duitse vluchtelingen en de toenemende oorlogsdreiging. Het orgelpunt van dit deel wordt gevormd door de arrestaties en deportaties van Joden uit Groot-Duitsland in de meidagen van 1940. Het tweede deel behandelt bezet België en vormt kern van de tekst. Na een algemene situering van de politiek van de Belgische overheden en de diensten van de bezetter, volgen hoofdstukken die veeleer chronologisch-thematisch de focus richten op de bestuurlijke context tot 1942, de spoliatie en tewerkstelling, het onderwijs, de sociale zaken en ten slotte de fase van de deportatie en de jacht op de Joden vanaf de zomer van 1942. In een derde deel wordt de Jodenvervolgning bekeken doorheen de bril van de Belgen in het buitenland en vooral dan van de regering in Londen. Ook hier vormt 1942 een kantelmoment dat eveneens de indeling van de hoofdstukken bepaalt. Het vierde naoorlogse deel valt uiteen in twee grote hoofdstukken: de gerechtelijke behandeling van de Jodenvervolgning enerzijds, de erkenning van het Joods slachtofferschap anderzijds. Een vijfde afsluitende deel distilleert een algemene samenvatting en besluit uit het onderzoek.

Een laatste woord over het gebruik van de term Jood in *Gewillig België* is hier op zijn plaats. Het was niet aan ons om te bepalen wie Joods was of is en wie niet. De invulling van dit begrip verwijst naar een complexe identiteitsdiscussie die hier niet ter zake doet. In de context van de tijd die in deze tekst wordt beschreven, van de jaren 1930 tot het einde van de Tweede Wereldoorlog, is het echter wel van cruciaal belang vast te stellen dat het raciale nazistische concept van de Joden een afgebakende slachtoffergroep heeft gemaakt. Aangezien de vervolging van de Joden in bezet België de aanleiding vormt voor dit onderzoek, leek het ons verantwoord dat wij de term 'Jood' even breed definieerden als de vervolgers, al was het maar omdat wij in het andere geval potentiële slachtoffers zouden hebben uitgesloten.

RVD

10 december 2006

SOMA

VIJFDE DEEL

EINDCONCLUSIE

Gewillig België

Deze eindconclusie beoogt de krachtlijnen te puren uit dit 1.116 pagina's tellende relaas over de relatie tussen de Belgische overheid, de Joodse bevolkingsgroepen en hun vervolging in de scharnierperiode 1930-1950.

Dit onderzoek bouwde voort op het wetenschappelijke werk dat vanaf het midden van de jaren 1980 door een schare onderzoekers over de Joodse kwestie in België werd verricht. Wij vermelden hier in het bijzonder Maxime Steinberg en Lieven Saerens. Steinberg publiceerde meerdere boeken over de vervolging, deportatie en genocide van de Joodse bevolking van België en bestreek daarbij het gehele spectrum en alle actoren. Saerens richtte zijn focus op Antwerpen. Hun bevindingen werden in dit verslag verwerkt.

Dit onderzoek, dat wij de titel *Gewillig België* meegaven, beperkte zich tot de rol van de Belgische overheid. De Joodse slachtoffers, de Duitse en Belgische nazi-daders en de bijstaanders – de bevolking in al zijn geledingen – komen slechts aan bod daar waar het door de context werd opgelegd.

Nieuwe primaire bronnen werden voor dit onderzoek aangeboord en, minstens even belangrijk, nieuwe inzichten werden geïntroduceerd. *In globo* steunt dit onderzoek op een grondige analyse van de bewaarde archieven van de diverse overheidsdiensten, van het centrale tot het lokale niveau, van de administratie, over de politiediensten tot de magistratuur. Het betreft primaire tijdsdocumenten uit het einde van de jaren 1930, de oorlog en de onmiddellijke naoorlogse periode. De meeste van die bronnen werden hier voor het eerst uitgevlooid. Voor een volledig overzicht van de gebruikte bronnen verwijzen wij naar de bibliografie.

In de inleiding hebben wij erop gewezen dat deze archieven soms belangrijke hiaten vertoonden en er niet steeds een evenwaardig niveau van bewaring bestond. De gevolgen hiervan voor de behandeling van de diverse deelonderwerpen, zowel thematische als regionaal, werden in de tekst aangestipt. Toch moet het belang hiervan niet worden overschat. Cruciale oorlogsgebeurtenissen, zeker wanneer ze omstreden zijn en sterk emotioneel geladen, laten bijna steeds sporen na in meerdere bronnen, onmiddellijk na het gebeuren of in de naoorlogse periode. Dat er in dit onderzoek bijgevolg belangrijke feitelijke hiaten zouden steken, kan door de onderzoekers niet worden uitgesloten maar mag niettemin sterk worden in twijfel getrokken.

De nieuwe inzichten in *Gewillig België* vragen wat meer duiding. Het is een open deur intrappen wanneer we stellen dat de historische wetenschap geen exacte wetenschap is. Een geschiedkundige studie kan best nooit definitief worden genoemd. Dat geldt ook voor dit onderzoek, hoe omvangrijk en diepgaand het ook is uitgevoerd. Latere generaties historici zullen niet enkel nieuwe elementen aandragen in het onderzoek van de hier behandelde thema's, zij zullen, waarschijnlijker nog, nieuwe visies ontwikkelen. Dat is wat ook voor *Gewillig België* kan worden gesteld: het belangrijkste 'nieuwe' aan deze studie is de introductie van nieuwe inzichten in het onderzoek van de Belgische oorlogsgeschiedenis in het algemeen en van de Jodenvervolging in het bijzonder.

Deze nieuwe inzichten hebben niet zelden een gemeenschappelijke noemer. Zij spruiten namelijk voort uit een bredere reconstructie van de context van de ‘Joodse’ gebeurtenissen dan in het verleden in het historisch onderzoek het geval is geweest. Om die reden gaan deze contextualisering niet zelden de beschrijving van de gebeurtenissen op het terrein van de Joodse kwestie ver te buiten. De centrale positie van de judeocide (Holocaust, Shoah) in de hedendaagse beeldvorming over de Tweede Wereldoorlog geeft inderdaad al te gemakkelijk aanleiding tot een anachronistische interpretatie van de feiten. Voor een correcte beoordeling is het dikwijls noodzakelijk de Joodse problematiek te overstijgen en naar de reële krachtlijnen van de oorlogsperiode of, breder, de scharnierperiode 1930-1950, terug te keren.

Wat is nu thematisch nieuw in dit onderzoek en waar zitten de voornaamste nieuwe inzichten verscholen? Nieuw is in eerste instantie het uiteenrafelen van de antecedenten die hebben geleid tot de arrestatie en deportatie naar Frankrijk van vele duizenden Joodse vluchtelingen uit Groot-Duitsland in de meidagen van 1940. Aansluitend daarbij is er de activiteit van de Belgische autoriteiten in Vichy-Frankrijk. Verder is er de duiding bij en de contextualisering van de houding van top van het overheidsapparaat – administratie en rechterlijke macht – toen de Joodse kwestie zich aandiende in het najaar van 1940. Het gaat hier over de kapitale interpretatie van de bestuurlijke samenwerking met de bezetter in het kader van de z.g. ‘politiek van het minste kwaad’. Na deze ‘bureaucratische aanloop’ (registratie van de Joden en uitsluiting van de Joodse ambtenaren) tussen eind 1940 en begin 1942, volgde een korte periode van hooguit een half jaar waarin de Joodse kwestie op de voorgrond kwam in de bezettingsgeschiedenis, ook voor de Belgische overheden. Zij werden tot de nazomer van 1942 meegesleurd in een steeds fellere en onmenselijkere vervolgingspolitiek van de bezetter. De Joodse economische bedrijvigheid werd ontmanteld, een raciale segregatie werd ingevoerd in het onderwijs, duizenden Joden werden weggevoerd voor dwangarbeid naar kampen in Noord-Frankrijk, de Davidster werd verplicht gesteld, de Joden werden naar Mechelen geconvoceerd voor de ‘tewerkstelling in het Oosten’ en van daaruit gedeporteerd, razzia’s werden uitgevoerd in Anwerpen en Brussel (en later op kleine schaal in Luik en Charleroi). Vele van de hier opgesomde gebeurtenissen werden reeds eerder in wetenschappelijke studies beschreven, maar de systematische en diepgaande behandeling ervan in dit verslag is nieuw. Wij signaleren hier de diverse aspecten van de interventie van de – al dan niet door pro-Duitse Nieuwe Ordeaanhangers geïnfilterde – overheidsdiensten in de economische spoliatie, het onderwijs, de tewerkstelling en op het politieke terrein. Wij wijzen hier opnieuw op de situering van deze interventie in de brede context van de bezettingsgeschiedenis. Nieuw op het feitelijke vlak is tevens het stuk over de rol van de NMBS in de wegvoering van de Joden uit Mechelen. Ook wat er in het Eindverslag staat over de houding van de Belgische regering en overheden in ballingschap is op vele vlakken innoverend, zeker m.b.t. de kolonie en de relaties met de internationale organisaties, Joodse en niet-Joodse. Helemaal onbekend terrein was tot op heden de afwikkeling van de Joodse kwestie in de naoorlogse repressie van het incivismisme. Al was het maar omwille van dit onderdeel, zal *Gewillig België* nog voor lange tijd in het binnen- en buitenland een standaardwerk blijven.

De tekst van dit Eindverslag is lang, te lang wellicht voor de modale lezer. Ik zou daarvoor begrip willen vragen. Het feitelijk onderbouwen van deze vaak delicate materie leidde nu eenmaal tot uitgesponnen teksten en het is precies deze veelheid aan feiten die de historicus toelaat om zijn besluiten te staven.

1. De Belgische natiestaat (1)

- De crisis van de democratie en de (Joodse) vreemdelingen

Na de Belgische onafhankelijkheid groeide het aantal Joden langzaam maar zeker aan. Hun afkomst was divers: uit Frankrijk, Duitsland en Nederland, maar later ook uit Oost- en Centraal-Europa. Ze waren voornamelijk actief in ambachtelijke sectoren en in de handel en de financiële sector. Hun acculturatie verliep zonder noemenswaardige problemen en tegen de eeuwwisseling had een aanzienlijk aantal onder hen de Belgische nationaliteit verworven. Naast een orthodoxe minderheidsgroep, bekende de meerderheid van de Joodse elite zich tot een moderne invulling van godsdienstbeleving en politiek, waarbij scheiding van kerk en staat en een liberaal patriottisme voorop stonden.

Bij het begin van de Eerste Wereldoorlog wees België de inwoners met Duitse nationaliteit, onder wie vele Joden uit Oostenrijks Galicië, uit. Na 1918 keerden velen onder hen terug en kwam een ware Joodse migratiegolf uit Oost-Europa – Polen, Rusland, Tsjechoslowakije, Roemenië, Hongarije – op gang. Tegen het eind van de jaren 1920 steeg de Joodse bevolking naar wellicht meer dan 50.000. Zij vestigde zich geconcentreerd rond de grote spoorwegstations in Antwerpen, Brussel en in mindere mate Luik en Charleroi. Deze hoofdzakelijk arme migranten veranderden het profiel van de Joodse bevolking in België. Op politiek vlak importeerden deze nieuwe migranten naast de religieuze orthodoxie, vooral nationalistische en links-revolutionaire ideeën. België was trouwens het enige land in West-Europa waar, tegen het einde van de jaren 1930, de zionistische invloed in de Joodse gemeenschappen zo opvallend groot was geworden.

Tijdens de diepe economische crisis van de beginjaren 1930 bleek hoe conjunctuurgevoelig en labiel hun arbeidsprofiel (ambacht en detailhandel in de confectie, de diamant en de lederwaren) wel was. Die positie bracht hen in scherpe concurrentie met bepaalde Belgische sociale groepen uit de middenklasse, maar ook uit de meer ambachtelijke arbeiderswereld. Dit vormt een belangrijke verklaring voor de toenemende anti-Joodse sentimenten in de Belgische samenleving in die periode.

Het seculaire christelijke anti-judaïsme werd sinds het laatste kwart van de 19de eeuw aangevuld met een toenemend sociaal-economisch en politiek antisemitisme. Dit werd vooral, maar zeker niet exclusief, gedragen door katholieke reactionaire stromingen. Zij zagen in de Jood tegelijkertijd de protagonist van het woerkerkapitalisme en liberalisme, van de vrijdenkerij en van diverse linkse en staatsondermijnende stromingen. Al bij al bleven deze opvattingen in België marginaal tot de jaren 1930. Dan was er onder zowel Belgisch- als Vlaams-nationalistische groepen en partijen een duidelijke toename van een virulent antisemitisme te bespeuren. De import van het raciale, biologische antisemitisme uit nazi-Duitsland vormde één gegeven hierin. Opvallend is ook dat de katholieke rechterzijde, onder meer dan in Antwerpen, zich eerder aansloot bij dit discours dan er zich tegen af te zetten.

Na de Eerste Wereldoorlog stonden de Belgische overheden een liberalere migratiepolitiek voor dan de andere West-Europese landen (Frankrijk uitgezonderd) en de traditionele migratielanden in Noord- en Zuid-Amerika. Dat verklaart de aanzienlijke

toename van het aantal Joodse migranten in België. De economische depressie van de beginjaren 1930 bracht hierin verandering. Inwijking werd voortaan afhankelijk gemaakt van een werkvergunning. In een klimaat van toegenomen sociale en politieke spanningen en van een verregaande twijfel bij de politieke en sociale elite aan de levensvatbaarheid van de liberale democratie, waren de vreemdelingen gedoemd de meest kwetsbare groep te vormen. Onder deze vreemdelingen waren de Joden het meest zichtbaar, wegens hun eigen religie, cultuur en gebrekkige integratie.

In deze context van scherpe sociale en politieke tegenstellingen moet de Joodse vluchtelingenproblematiek uit nazi-Duitsland na 1933 worden gesitueerd. De raciale vervolging in Duitsland vormde voor de Belgische overheid geen grond voor erkenning als politieke vluchteling. De Joodse vluchtelingen kregen daarom slechts tijdelijk asiel, werden door Joodse caritatieve organisaties opgevangen en moesten zo snel als mogelijk uitkijken naar een definitieve vestigingsplaats in het buitenland. Het werd hen ook verboden economisch actief te zijn. Naarmate de jaren 1930 verstreken kwam deze politiek meer en meer onder druk te staan. Vele potentiële migratielanden sloten hun grenzen. Liberalen en socialisten trachtten met vallen en opstaan een evenwicht te zoeken tussen hun solidariteit met de slachtoffers van het nazisme, de belangen van het land en de vrees de extreme rechterzijde in de kaart te spelen. Bij hen vonden we de zojuist beschreven pragmatische politiek terug. De katholieke rechterzijde van haar kant radicaliseerde gestaag haar visie op het Joodse vluchtelingenbeleid in de loop van de tweede helft van de jaren 1930. Het resultaat daarvan was dat gedurende een weliswaar korte periode de Joodse vreemdelingen over de Duitse grens werden teruggedreven en dat de grenzen werden gesloten. Na de Kristalnacht en de massaal op gang gekomen Joodse vluchtelingenstroom einde 1938, werden onder politieke druk een aantal van deze maatregelen teruggeschroefd. Zo werden er vanaf dan kampen ingericht voor de vluchtelingen. De pogingen die ondernomen werden om internationaal tot afspraken te komen om de vluchtelingenstroom onder controle te krijgen, liepen spaak. Toch was België, alles bij elkaar genomen en in vergelijking met de buurlanden, aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog één van de meest open landen gebleven.

Wanneer vanaf september 1939 de oorlogsdreiging concreet werd, won het veiligheidsaspect aan impact. De Joodse vluchtelingen waren nu eenmaal (tweederangs) staatsburgers van Duitsland, het land dat voor de tweede maal in een kwart eeuw de grote bedreiging vormde voor de onafhankelijkheid van België. De vreemdelingen werden opnieuw geregistreerd en aan specifieke politieke en administratieve maatregelen onderworpen. De illegale vluchtelingen werden opgesloten. Voor de Generale Staf van het Leger ging dit niet ver genoeg. De Staf drong aan op collectieve maatregelen. De Joodse caritatieve organisaties slaagden erin deze dreiging (voor de naar schatting 25.000 tot 30.000 Joodse vluchtelingen uit Groot-Duitsland in België aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog) af te wenden. Wel waren deze Joodse organisaties in toenemende mate financieel afhankelijk geworden van de Staat. Ondertussen werden voorbereidingen getroffen met het oog op een eventuele inval. Een Coördinatiecomité met alle vertegenwoordigers van de veiligheidsorganen moest lijsten met verdachte Belgen en vreemdelingen aanleggen. De Generale Staf bereidde de internering van de 'vijandige' staatsburgers voor.

In de dagen volgend op de Duitse inval van 10 mei 1940 werden – volgens de schatting van de diensten van de Londense Veiligheid van de Staat in 1941 – ongeveer

16.000 personen aangehouden. Het Internationale Comité van het Rode Kruis hield het bij ongeveer 13.500 personen; 7.500 onder hen werden naar Franse kampen gedeporteerd. Deze wegvoering lijkt het initiatief te zijn geweest van de Generale Staf, maar op 11 mei bekrachtigde de regering wel de maatregel. De tragedie van de 'spooktreinen' is algemeen bekend geworden: de geïmproviseerde reis duurde voor velen erg lang en verliep in soms mensonwaardige omstandigheden.

Deze aanhoudingen en deportaties troffen diverse categorieën van personen. Er waren de verdachten: naar schatting 2.000 tot 3.000 Belgen en wellicht evenveel vreemdelingen. Niet allen werden evenwel naar Frankrijk gedeporteerd. Er was het handvol gerechtelijk aangehouden personen, meestal beschuldigd van spionage. Er waren vooral de naar schatting 7.000 tot 10.000 'vijandelijke' staatsburgers: Duitsers, maar ook Oostenrijkers en Tsjechen. De meerderheid onder hen waren Joden en werden naar Frankrijk afgevoerd. Verder tellen we een 500-tal 'illegale' of 'ongewenste' vreemdelingen die door de Diensten van de Strafinrichtingen naar Frankrijk werden geëvacueerd. Ook hier betreft het een aanzienlijk aantal Joden, maar de precieze cijfers zijn niet gekend. Ten slotte vertrokken ook ongeveer 1.400 Joodse vluchtelingen die in opvangkampen verbleven naar Frankrijk om aan de oprukkende Duitse troepen te ontkomen.

Na de Belgische en de Franse nederlaag volgde een chaotische situatie. De Duitse overwinnaar verbood de terugkeer van de Joden. De Belgische regering in Frankrijk had elke autoriteit verloren en de nieuwe Franse regering van maarschalk Pétain hing een nationalistische ideologie aan, doorspekt met xenofobie en antisemitisme. Zij beschouwde de Joden als ongewenste vreemdelingen. De bevoegde Belgische overheden trachtten in den beginne iedereen te helpen, ook de Joden, maar vrij snel werd dat, op Duits bevel, beperkt tot vluchtelingen met de Belgische nationaliteit. Zij trachtten ook de vrijlating van de opgesloten personen te bekomen, maar ook op dit punt werden al snel de niet-Belgen daarvan uitgesloten. Gedurende twee jaar bleven vele duizenden uit België gedeporteerde Joden in Franse kampen opgesloten. De leefomstandigheden waren er zeer slecht. In de zomer van 1942 werden er ongeveer 1.500 onder hen uiteindelijk door de Vichy-regering via Drancy naar Auschwitz gedeporteerd.

Achtereenvolgens vervolgd door het nazi-regime in Duitsland, in gedwongen exil in België, aangehouden en weggevoerd door datzelfde België, opgesloten door het Franse collaboratiebewind van Vichy, vormde deze groep een belangrijk deel van de 5.835 Joden uit België die vanuit Frankrijk naar Auschwitz werden weggevoerd. Zo goed als allen werden uitgeroeid.

Deze opeenvolging, of zo men wil dit dodelijke raderwerk, konden de Belgische overheden in 1940 vanzelfsprekend niet voorzien. Wel moet worden vastgesteld hoe ongenueanceerd en slecht voorbereid de veiligheidspolitiek wel was die aan de basis lag van de internering en de daaropvolgende wegvoering naar Frankrijk. Daar waar het in de bedoeling lag de 'vijandige' vreemdelingen te neutraliseren, werden Joden, de grootste groep slachtoffers van vervolging door de vijand, getroffen. Deze problematiek diende zich vanaf 1938 nadrukkelijk aan en leidde tot uitvoerige debatten in het Belgische parlement (o.m. na de z.g. *Reichskristallnacht* van 9 op 10 november 1938). Bijgevolg konden de beleidsverantwoordelijken in 1940 op dit punt moeilijk onwetendheid bepleiten. Veeleer betreft het een door de meerderheid van de leidende

Belgische kringen gewilde politiek. Het gebrek aan onderscheid tussen categorieën van vreemdelingen en het gebrek aan erkenning van het slachtofferschap van de Joden uit nazi-Duitsland stoelden op een louter nationale invulling van het veiligheidsstreven. Op die manier richtten de veiligheidsmaatregelen zich in het bijzonder tegen Joodse migranten.

In de leidende kringen leefde in de tweede helft van de jaren 1930 namelijk een vrij uitgesproken xenofobie gemengd met antisemitisme, niet in de zin van het nazistisch raciaal antisemitisme, maar wel met het oog op het z.g. neutraliseren 'van de verderfelijke (politieke en culturele) invloed van het Jodendom'. Hiermee vormde België, in de Europese context, evenwel lang geen uitzondering.

Daarnaast kan er een onvermogen worden vastgesteld om het nazisme te begrijpen: Duitsland – of duidelijker nog de *boche* uit de Eerste Wereldoorlog – was in 1940 de vijand, niet het nazisme. Het gebrek aan inzicht in deze fundamentele ideologische elementen en een quasi exclusieve patriottisch/nationalistische invulling van het tweede wereldconflict zullen constanten blijven in de visie van de Belgische overheden op de Joodse kwestie.

2. België bezet (1)

- De maximale bestuurlijke samenwerking met de bezetter en de cruciale beslissing van november 1940

Om de houding van de Belgische overheid t.a.v. de vervolging en de latere wegvoering van de Joodse bevolking te begrijpen is het belangrijk kort de historische context in herinnering te brengen.

Vooreerst is het primordiaal erop te wijzen dat over de uitroeiing van de Joden van Europa niet werd beslist toen Adolf Hitler *Mein Kampf* schreef en al evenmin toen de NSDAP in 1933 aan de macht kwam. Hitler gaf in zijn politiek pamflet wel aan dat Europa slechts kon gered worden door de invloed van het 'inferieure Semitische (Joodse) ras te elimineren en meer levensruimte te creëren voor het superieure Arische ras'. De specialisten zijn het er vandaag over eens dat de beslissing tot systematische vernietiging van de Joden werd genomen in de loop van 1941, als gevolg van een collectief proces waarin meerdere elementen een rol speelden, in het bijzonder de militaire campagne tegen de Sovjet-Unie, en waarbij meerdere kopstukken van de nazi-partij betrokken waren. Ook is het zo dat deze door het *Reichssicherheitshauptamt* in Berlijn geleide genocide op de Joden steeds in de grootste geheimhouding is uitgevoerd. In de oorlogsjaren circuleerde er m.b.t. de op gang zijnde judeocide – in de vrije wereld maar ook wel in de clandestiene pers – heel wat informatie, waarvan het waarheidsgehalte heel moeilijk te achterhalen viel. Ging het om harde feiten, geruchten of propaganda? Zekerheid kwam er pas nadat in het voorjaar van 1945 de concentratie- en vernietigingskampen door de Geallieerde legers werden bevrijd.

De kwestie van de kennis van de judeocide is niet in enkele zinnen te behandelen, maar het staat vast dat, in de loop van de gebeurtenissen, ook bij de slachtoffers er zelden echt een bewustzijn bestond over de aan gang zijnde genocide. Wel werden zij geconfronteerd met het meedogenloze optreden van de Duitse diensten en de

deportatie van hele families vanaf de zomer van 1942. Voorts werden de raciale discriminatie en vervolging gedurende de twee jaren die daaraan vooraf gingen gradueel steeds radicaler. Dit alles kon niet anders dan tot nadenken stemmen. De identificatie, isolering, broodroof, spoliatie en verplichte tewerkstelling, vormden echter geen opstapjes in een rechte lijn naar de uitroeiing. Het waren radicale raciale vervolgingsmaatregelen, waarvan er sommige wel, andere veel minder of zelfs helemaal niet van nut bleken te zijn of in het perspectief kunnen worden geplaatst van de latere genocide op de Joodse bevolking van België.

Dit alles is belangrijk om in het achterhoofd te houden bij de analyse van de houding van de Belgische overheden in de Joodse kwestie. Zij wisten of konden weten dat de Joodse bevolking door het Derde Rijk op diverse wijzen was vervolgd, dat dezelfde groep Joodse burgers in bezet België om raciale redenen op een onmenselijke manier werd behandeld, maar zij wisten in de zomer van 1942 niet wat de betekenis was van de 'tewerkstelling in het Oosten'. Wij stellen dit nadrukkelijk, niet om verontschuldigen aan te dragen voor wie dan ook, wel om de houding(en) en daden in een correct perspectief te plaatsen.

Al even belangrijk voor een juiste inschatting van deze houding(en) en daden is een goed begrip van de ruimere politiek van hechte bestuurlijke samenwerking tussen het Duitse Militaire bezettingsbestuur en de Belgische overheid. De fundamentele beweegredenen voor deze hechte samenwerking waren zowel van economische, als van ideologische en administratief-juridische aard. De bestuurlijke samenwerking sloot naadloos aan bij de dominante opvatting in industriële en financiële kringen, de z.g. 'Galopindoctrine', genoemd naar de gouverneur van de *Société Générale*. Om de situatie die tijdens de Eerste Wereldoorlog was ontstaan te vermijden, wenste de industrie opnieuw aan het werk te gaan en goederen te leveren aan Duitsland. Op die wijze kon ze voorkomen dat productiemiddelen verloren gingen en arbeiders werden gedeporteerd. In ruil voor de geleverde goederen zouden levensmiddelen worden geïmporteerd. Dat dit plan helemaal niet het verhoopte resultaat opleverde – o.m. wat de voedselimport en de verplichte tewerkstelling betreft – is een verhaal dat hier verder buiten beschouwing wordt gelaten.

Het is daarnaast duidelijk dat in 1940-1941 een groot deel van de traditionele politiek-bestuurlijke elite in bezet België een vorm van Nieuwe Orde, hoewel zeker niet steeds de Duitse Nieuwe Orde, steunde. Veeleer werd gedacht aan een verlicht autoritair regime, een Belgische variant van het Vichy-regime, met een corporatistische vertegenwoordiging van de sociale groepen en gesteund door de koning. De liberale democratie was dan ook tijdens de jaren 1930 sterk in diskrediet geraakt en de nederlaag van mei 1940 had deze tendens nog versterkt. Pas vanaf midden 1942 kan hierin een voorzichtige kentering worden vastgesteld als gevolg van de kerende oorlogskansen en de steeds duidelijker wordende mislukking van de Nieuwe Ordehervormingen.

Belangrijk was tevens dat de collaborerende partijen, vooral dan het Vlaams Nationaal Verbond (VNV) en Rex, in de schaduw van het geweer van de bezetter een machtsgreep uitvoerden. Beide pro nationaal-socialistische partijen (en vooral het VNV) bemachtigden hoge staatsposten. In het bijzonder Binnenlandse Zaken (verantwoordelijk voor ordehandhaving en met voogdij over de provincies en de gemeentebesturen) en de tewerkstellingspolitiek (het nieuw opgerichte Rijksarbeids-

ambt) werden gedomineerd door politieke collaborateurs. Door deze machtsgreep werd de democratische weerbaarheid van het Belgische bestuur verder uitgehouden.

Op administratief-juridisch gebied steunde België sterk op de erfenis van de Eerste Wereldoorlog. De Belgische overheden hadden toen ervaren hoe belangrijk het wel was zoveel mogelijk bestuursmacht in eigen handen te houden. België had echter tijdens het interbellum nagelaten om duidelijk wettelijk vast te leggen hoe de Belgische overheden in een bezettingssituatie met deze ruime bestuursmacht moesten omgaan. Dit was zeker een belangrijk punt, dat tijdens de bezetting verstrekende gevolgen zou hebben, ook voor de houding van de Belgische overheid in de Joodse kwestie.

De secretarissen-generaal namen in 1940 belangrijke bevoegdheden van de afwezige ministers over. De besluitwet van 10 mei 1940 en de wet-Bovesse van 5 maart 1935 hadden deze bevoegdheden vastgelegd. De eerste regelde de machtoverdracht naar de secretarissen-generaal. De tweede legde de plichten van de ambtenaren vast in oorlogstijd en was opgenomen in het Burgerlijke Mobilisatieboekje dat iedere ambtenaar had ontvangen. Het Burgerlijke Mobilisatieboekje gaf aan zo goed als alle ambtenaren de instructie mee op post te blijven in het geval van een bezetting en verplichtte hen loyaal samen te werken met de bezetter in het belang van de bevolking. Slechts in het geval de bezettende overheid bevelen gaf aan de Belgische ambtenaren die “onverenigbaar (waren) met de plichten van getrouwheid tegenover het vaderland”, moesten zij hun ambtsuitoefening staken. In dat geval moesten zij “te rade (gaan) bij hun hiërarchieke hogeren en zich gedragen naar dezer schriftelijke bevelen”. Het moet dus vooraf duidelijk zijn dat het verder besturen van de Belgische administratie en haar samenwerking met de bezetter bij wet waren opgelegd.

Zowel de bezetter, als de Belgische overheid en de economisch-financiële kringen, ijverden voor een snel herstel van het openbare leven. De Belgische overheden werden dus na mei 1940 zo goed als onmiddellijk meegezogen in een escalerende dynamiek van collaboratie waarop ze niet waren voorbereid. De zogenaamde Nieuwe Orde leidde tot verregaande hervormingen van het Belgische politieke en administratieve bestel. Het Belgische gedecentraliseerde overlegmodel werd omgevormd tot een centralistische staat op basis van het leidersprincipe. Nieuwe centrale overheidsorganen die vanaf 1940 in het Nieuwe Ordeperspectief werden opgericht (zoals het Rijksarbeidsambt), hadden grote bevoegdheden maar onduidelijke bevoegdheidsrelaties met hun voorgedijadministraties. Dit alles creëerde op sommige terreinen chaos en een versnippering van het staatsgezag. Een ander belangrijk fenomeen was de machtstoename van het lokale bestuursniveau: al vanaf 1940 werden gemeentebesturen deels op zichzelf teruggeworpen.

Het is in deze complexe context dat de reactie van de Belgische overheid op de eerste belangrijke anti-Joodse verordeningen van 28 oktober 1940 moet begrepen worden. Het is het eerste van de drie sleutelmomenten in dit Eindverslag.

Met de verordeningen van 28 oktober 1940 werd beslist wie Joods was en wie niet: daarmee werd de raciale segregatie ingeleid. Verder werden Joden uit alle openbare ambten verwijderd. De verordeningen vormden een fundamentele inbreuk op de Belgische grondwettelijke en wettelijke orde. De secretarissen-generaal hadden, daartoe gesolliciteerd door het Militair bestuur, in eerste instantie geweigerd de anti-Joodse

maatregelen af te kondigen. Daarop had de bezetter zelf het initiatief genomen, in het vooruitzicht dat de Belgische overheid de uitvoering ervan op zich zou nemen. Voor sommige Belgische hoogwaardigheidsbekleders en hogere ambtenaren stelde deze uitvoering problemen. Zij onderzochten de verordeningen en hun mogelijke gevolgen of lieten dit door deskundigen uit de gerechtelijke wereld doen. De uitkomst van het onderzoek was dubbelzinnig: de belangrijke Raad van Wetgeving formuleerde weinig bezwaren tegen een passieve medewerking, maar zélf initiatieven ontwikkelen kon niet door de beugel. Dat betekende in feite dat men geen principieel standpunt innam – tegen een ongrondwettelijke segregatie op basis van ras en geloof – maar dat men eerder koos voor een pragmatische, om niet te zeggen een gewillige houding.

De Raad van Wetgeving had tijdens de bezettingsjaren een grote invloed op het comité van secretarissen-generaal. Hij was opgericht in 1911 als een adviserend orgaan en werd tijdens de Tweede Wereldoorlog geleid door de advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie. De Raad bestond verder uit de belangrijkste magistraten en juristen van het land.

Het was in het bijzonder opmerkelijk dat de Raad van Wetgeving in november 1940 naliet artikel 46 van de Conventie van Den Haag in te roepen (waarmee een bezetter er zich toe verbond “De eer en de rechten van het gezin, het leven van personen en de private eigendom, alsook de religieuze overtuigingen en erediens ten te respecteren”). De vooraanstaande juristen gaven een vanuit juridisch standpunt hoogst betwistbaar advies. Verder diende de vervolging van de Joden duidelijk enkel maar de politiek van de vijand en niet de openbare orde van het bezette land.

Het is duidelijk dat de Belgische overheid in november 1940 zijn bestuurlijke samenwerking met de bezetter niet wenste te compromitteren door een principiële houding aan te nemen in de Joodse problematiek. Slechts naar schatting 5 % van de Joden in België bezat de Belgische nationaliteit. De beslissing om uiteindelijk op de vraag van de bezetter in te gaan kan moeilijk anders dan als een bewuste keuze worden geïnterpreteerd, ingegeven door het feit dat het hier in essentie om vreemdelingen ging.

De economische, ideologische en bestuurlijk-juridische factoren vulden elkaar in de praktijk aan. Het overheidsbestuur zat gevangen in een escalerende dynamiek van maximale samenwerking (zo genoemd door historicus Herman Van Goethem) en uitvoering van Duitse maatregelen. Deze samenwerking steunde inderdaad op een maximale interpretatie van de Conventie van Den Haag. Dit hield in dat de besturen en ordediensten ook uitvoering moesten verlenen aan Duitse verordeningen die niet conform waren aan de Belgische grondwet of wettelijkheid. Toen deze dynamiek ook leidde tot de uitvoering van de anti-Joodse verordeningen, voelde niemand zich geroepen te wijzen op de wettelijke of morele grenzen van de samenwerkingspolitiek. De hoogste juridische en administratieve overheden, de top van de magistratuur en de secretarissen-generaal, zetten toen het licht op groen voor de administratieve machine om zonder bedenkingen de anti-Joodse verordeningen uit te voeren.

3. België bezet (2)

- De medewerking aan de uitvoering van de verordeningen (november 1940-mei 1942)

In een eerste fase (tot mei 1942) verleenden de nationale, provinciale en lokale administraties, net als de politie, rijkswacht en de vreemdelingenpolitie, elk op hun terrein, een ruime medewerking aan de uitvoering van de Duitse anti-Joodse verordeningen.

De gemeenten zetten zich aan het werk om de Joden de gelegenheid te geven zich in het nieuwe Jodenregister in te schrijven. Ook zorgden de gemeentelijke overheden ervoor dat de Joodse horeca in november 1940 een opschrift kreeg; de Joodse ambtenaren werden tegen 31 december 1940 op non-actief gezet; dat gold ook voor de Joden in de provinciale en gemeentelijke administraties en voor de ondergeschikte besturen. Ook in het onderwijs, de gerechtelijke kringen (magistraten, advocaten, notarissen) en bij de radio werden Joden door deze maatregel getroffen.

In diezelfde periode besloot de Antwerpse *Feldkommandantur* tot de uitwijzing van alle vreemdelingen uit het arrondissement naar de provincie Limburg. De Antwerpse en Limburgse provinciegouverneurs en de gemeenten werden met de uitvoering belast. In de praktijk betrof het zo goed als uitsluitend Joodse vreemdelingen: 8.609 uitwijzingsbevelen werden afgeleverd. In de lente en de zomer van 1941 werden de uitgewezen Joden gedwongen naar Antwerpen terug te keren of zich in Brussel, Luik of Charleroi te vestigen. De Belgische overheden, op alle niveaus, verleenden hun medewerking bij de organisatie van de uitwijzing, bij het logeren en tewerkstellen van de uitgewezenen.

In juli 1941 ging de administratieve samenwerking opnieuw een stap verder. Op Duitse vraag stuurde de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, de VNV'er Gerard Romsee, een instructie rond aan de gemeenten waarin hen werd opgedragen de identiteitskaarten van de Joden te merken met het opschrift 'Jood-Juif'. Dit was lang niet meer de louter passieve medewerking zoals ze door de Raad van Wetgeving in november 1940 was omschreven. Ook m.b.t. de ordediensten kan worden vastgesteld dat, door de dynamiek van de samenwerking, er in de praktijk vrij snel de stap van een passieve naar een actieve medewerking werd gezet. Het was een gangbare praktijk dat de gemeentepolitie de administratieve controle uitvoerde op adres- en persoonsgegevens van geregistreerde Joden en op de markering van Joodse bedrijven of op bepaalde verbodsbepalingen. Van deze overtredingen werden processen-verbaal opgesteld en aan de Duitse overheid gestuurd.

Een ander punt betreft de rol van de rijkswacht en de vreemdelingenpolitie. Tijdens de bezetting bleef de strenge Belgische vreemdelingenwetgeving (ingevoerd in 1939) gewoon behouden. De aanwezigheid van vreemdelingen werd door de Belgische overheid eenzijdig geassocieerd met een bedreiging van de openbare orde. In het kader hiervan, moesten alle ordediensten een strikte administratieve controle op vreemdelingen uitvoeren. Gezien het hoge percentage vreemdelingen onder de Joodse bevolking in België, vormde deze vreemdelingencontrole een extra ondersteuning van de administratieve controle op de Joden.

De maximale samenwerking van de overheid aan de uitvoering van de verordeningen tegen de Joden kan ook op diverse andere terreinen worden vastgesteld. We denken

hier aan de verplichte segregatie in het onderwijs, die werd ingevoerd door de verordening van 1 december 1941. Ook op dit punt werd de grondwet nadrukkelijk geschonden, maar werkten de betrokken Belgische instanties actief mee aan de uitbouw van een apart Joods scholennet (dat binnen het kader van de Belgische schoolwetgeving moest functioneren). Alle niet-schoolplichtige kinderen en scholieren of studenten moesten tegen uiterlijk 31 december 1941 de scholen die ze bezochten verlaten hebben. Alle schoolplichtige Joodse scholieren dienden in Antwerpen, Brussel, Charleroi en Luik bij de aanvang van het schooljaar 1942-1943 uit het reguliere onderwijs geweerd te worden. De Vereniging van de Joden in België (VJB), die door de bezetter was opgericht, kreeg de opdracht het Joods onderwijs te organiseren. Door een mank lopende voorbereiding bij het ministerie van Onderwijs, bij de lokale besturen en bij de VJB kwam het Joodse scholennet bijzonder moeizaam van de grond. De massale deportaties naar Auschwitz vanaf de zomer van 1942 zorgden er uiteindelijk voor dat de geleverde inspanningen een maat voor niets bleken te zijn geweest.

Al even gewillig was Marcel Nyns, de secretaris-generaal bij het ministerie van Onderwijs, al heel vroeg, in oktober 1940, ingegaan op de Duitse vraag om een commissie op te richten ter controle van de schoolboeken. Voorzitter van de commissie werd de bij het VNV aanleunende Jan Grauls. Deze controle sloeg o.m. op het 'Joods gehalte' ervan: z.g. invloed van het 'Jodendom' op cultuur en maatschappij moest worden gecensureerd, boeken van Joodse auteurs moesten worden geweerd. In oktober 1941 bepaalde een rondschrijven van de secretaris-generaal dat schoolboeken of didactisch materiaal "die van Joden afkomstig zijn of door Joden uitgegeven" werden, niet langer toegelaten waren.

In juni 1942 besliste een nieuwe verordening dat Joden uit alle geneeskundige beroepen moesten geweerd worden. In de loop van de daaropvolgende maanden werd in het hele land een strikte scheiding doorgevoerd tussen niet-Joodse en Joodse patiënten en de personen die hen behandelden. Ook deze maatregel werd nauwgezet door de diverse besturen geïntroduceerd in de zieken-, kinder- en bejaarden(te)huizen.

De voorlopige kroon op de maximale samenwerking werd gezet op het terrein van de verplichte tewerkstelling. De meeste Joden waren tegen de lente van 1942 werkloos en dus ook inkomenloos geworden als gevolg van de 'ontjoodsing' van de Belgische economie en de liquidatie of 'ariërisering' van vele duizenden kleine ondernemingen in de diamant, de confectie of de lederwarenssector. Vooral de nieuwe Belgische overheidsdiensten, die betrokken waren bij de corporatieve organisatie van het handels- en bedrijfswezen in Nieuwe Ordegeest, hadden zonder schroom meegewerkt met de Duitse instanties aan de spoliatie van de Joden. In deze nieuwe overheidsdiensten hadden vooral Nieuwe Ordeaanhangers een lucratief onderkomen gevonden.

Op 8 mei 1942 verscheen een verordening die de basis legde voor de dwangarbeid van Joden in België en Noord-Frankrijk (beide onder het gezag van de militaire bevelhebber in Brussel). Deze verordening volgde op de invoering van de verplichte tewerkstelling voor alle Belgen (in België) op 6 maart 1942. Het Militair bestuur vertrouwde de praktische organisatie ervan toe aan het Rijksarbeidsambt, een 'Belgische' instelling die een jaar voordien was opgericht. Het Rijksarbeidsambt kan, net als de nieuwe corporatieve bedrijfsorganisaties, als een schoolvoorbeeld worden gezien van een nieuwe instelling die werd gecreëerd om essentiële taken van de (door de bezetter

als te log en politiek onstuurbaar bestempelde) traditionele administraties over te nemen. Het nieuwe organisme kwam onder de leiding te staan van de VNV'er Fritz-Jan Hendriks en kaderde in de machtsgreep van Nieuwe Orde. De secretarissen-generaal weigerden medewerking aan de verordening en de bevoegde secretaris-generaal, aan wie iedere controle op de werking van het Rijksarbeidsambt ontglipte, nam ontslag.

De Arbeidsambten werkten voor de Joodse tewerkstelling samen met de Duitse *Werbstellen* en de *Organisation Todt* (OT), maar zij kwamen als 'Belgische' instelling als enige in direct contact met de Joodse dwangarbeiders. In Antwerpen, Brussel, Luik en Charleroi zagen specifieke 'Joodse' afdelingen van het Arbeidsambt het licht. Enkele duizenden Joden werden tewerkgesteld in diverse bedrijven in Henegouwen en Luik (bijvoorbeeld in de wapenfabriek FN in Herstal). Hun belangrijkste taak bestond echter in het organiseren van in totaal 9 konvooien (6 uit Antwerpen en telkens 1 uit Brussel, Charleroi en Luik) die 2.252 Joodse arbeiders naar de werkkampen van de OT in Noord-Frankrijk brachten. Ze werden er verplicht tewerkgesteld aan de bouw van de Atlantische wal. Deze operatie nam drie maanden in beslag en overlapte deels met de start van de deportatie uit de Dossinkazerne naar Auschwitz. Op 23 juni 1942 protesteerden de secretarissen-generaal tegen de wegvoering van de Joodse arbeiders naar Noord-Frankrijk. Er was hen beloofd dat geen Belgische arbeider buiten de landsgrenzen zou worden tewerkgesteld. In Antwerpen werden de oproepingsbevelen voor de OT-tewerkstelling door de politie aan de betrokkenen bezorgd en begeleidde de politie de dwangarbeiders voor de verschillende konvooien naar het station. In Brussel weigerde de burgemeester de gemeentepolitie te laten meewerken aan het opbrengen van diegenen die niet waren ingegaan op een oproep. Er kwamen in de lente van 1942 dus de eerste barsten in de maximale samenwerking.

4. België bezet (3)

- Zomer 1942: de eerste barsten in de maximale samenwerking bij de enen, ontsporing bij anderen. Ommekeer pas na de invoering van de verplichte tewerkstelling in oktober 1942

Het is opmerkelijk dat er in de lente van 1942 in kringen van de Brusselse gemeentelijk overheid voor het eerst openlijk kritisch gereageerd werd op de anti-Joodse maatregelen. De inzet was de ter beschikking stelling van schoolgebouwen aan de VJB. Het Militair bestuur drong aan op wat meer medewerking van het stadsbestuur. De katholieke burgemeester Coelst, voorzitter van de Conferentie van burgemeesters van Brussel, reageerde daar op 30 mei 1942 op door erop te wijzen dat die Joodse scholieren "medeleven van de overheid verdienen" en in een latere brief, dat het niet "de wens was...om voor hen een onderwijs te creëren dat alleen aan hen is voorbehouden".

Het lijkt erop dat er rond die periode dus voorbehoud werd gemaakt bij de maximale samenwerking. Vooral in het oog springend was de verwerping van het verzoek om de Davidster te verdelen. De Brusselse burgemeester deed dat op 5 juni 1942 in niet mis te verstane politiek-morele termen: "Wij kunnen het niet opbrengen ons te lenen aan een maatregel die zo'n directe aanval vormt op de menselijke waardigheid". Een maand later weigerde hij de politie ter beschikking te stellen voor het opsporen van Joodse werkweigerders voor Noord-Frankrijk (6 juli 1942). Het belangrijkste was

wellicht zijn afwijzing om de politie in te zetten voor de razzia tegen de Joden in het kader van de 'tewerkstelling in het Oosten' (3 september 1942). De invoering van de Jodenster vormde dus een kantelmoment bij de traditionele Brusselse gemeenteverheerheid. Dat was ook zo voor de Brusselse publieke opinie die zich voor het eerst – cf. vele clandestiene bladen over alle politieke strekkingen heen – solidair toonde met de vervolgte Joden. De betekenis hiervan kan niet worden onderschat: Brussel herbergde intussen het grootste aantal Joodse mensen.

In dit kantelmoment speelden de algemene oorlogscontext en de specifieke situatie van de Brusselse gemeenteverheerheid een belangrijke rol. Inderdaad, in de vroege zomer van 1942 was het niet meer zo duidelijk dat Duitsland definitief de oorlog had gewonnen. In diezelfde periode wisten de Brusselse gemeenteverheerheden met zekerheid dat de creatie van Groot-Brussel voor deur stond en dat zij binnen zeer afzienbare tijd de baan zouden moeten ruimen voor Nieuwe Ordegezinde bestuurders. De patriottische gevoelens die zij ongetwijfeld steeds hadden gekoesterd, maar die tijdens de eerste twee bezettingsjaren om pragmatische redenen waren onderdrukt, kwamen nu opnieuw aan de oppervlakte. De meesten onder hen hadden in de jaren dertig weinig sympathie getoond voor de Joodse (vreemdelingen)bevolking, maar die bevolking werd nu door de vijand vervolgd en dat veranderde het perspectief. Hoe kritisch t.a.v. de liberale democratie en latent antisemitisch een belangrijk deel van de Franstalige gemeentelijke elite zich in Brussel ook opstelde, zij was en bleef Belgisch-patriottisch en Duits-vijandig.

In Groot-Antwerpen werkten stadsbestuur en politie wel mee aan de verdeling van de Davidster en de collectieve arrestaties van Joden. Terwijl er tijdens de eerste (15 augustus 1942) en de derde razzia (11-12 september 1942) vooral indirecte steun werd geboden aan de Duitse politiediensten, ging de stedelijke politie tijdens de tweede razzia (28-29 augustus 1942) autonoom over tot arrestaties. Dit was een unicum in de Belgische bezettingsgeschiedenis: 1.243 Joden, allen vreemdelingen, werden aangehouden en aan de Sipo-SD ter beschikking gesteld voor wegvoering. Ook na deze dramatische gebeurtenis reageerden de Antwerpse burgemeester en procureur des Konings niet. De Brusselse weigering en de Antwerpse ontsporing vormen het tweede sleutelmoment in dit Eindverslag.

Er trad dus een aanwijsbaar verschil op tussen de Antwerpse en de Brusselse gemeenten. Ongetwijfeld is het zo dat mechanismen die sinds het begin van de bezetting door de maximale bestuurlijke samenwerking in werking waren getreden, hier in het bijzonder op het politionele vlak, mede aan de basis lagen van de Antwerpse ontsporing. Indien de overheid in het interbellum wettelijke duidelijkheid had gecreëerd over de grenzen van samenwerking in het geval van een bezetting, dan was de kans op een dergelijke ontsporing wellicht kleiner geweest. Ook kan de toegenomen machtsversnippering en de struisvogelpolitiek die door de verantwoordelijken voor de ordehandhaving was toegepast (wij verwijzen hier naar de houding van de magistratuur in de problematiek van de arrestaties op basis van Duitse verordeningen) een toegevoegde verklaring worden genoemd. Toch lag, alles wel overwogen en oorzaken van gevolgen gescheiden, in hoofdzaak een politiek-ideologische factor aan de basis van het verschil tussen de twee gemeenten.

Het is een feit dat het schepencollege onder leiding van burgemeester Leo Delwaide de politiek van de Nieuwe Orde ondersteunde en hoogstwaarschijnlijk de deelname

van het korps aan de anti-Joodse razzia's bewust liet gebeuren. Zelfs in het kader van Groot-Antwerpen met zijn verenigde administratie en politie bleef, binnen de regels die door de bezetter zelf waren opgesteld, de mogelijkheid bestaan gewetensbezwaren te uiten tegen een dergelijke opvoering van de politie (richtlijn van *Militär-befehlshaber* von Falkenhausen van juli 1941 die zeer ruim was verspreid). Dit geldt in het bijzonder voor de tweede razzia (28/29 augustus 1942) toen de Antwerpse politie autonoom optrad. Van die mogelijkheid werd geen gebruik gemaakt, noch werd er achteraf vanwege de gemeentelijke en gerechtelijke overheden enige reactie opgetekend. De reden was dat de bestuurders hun pro Nieuwe Ordepolitiek niet wensten te hypothekeren. Zij hadden zich in 1940 om even pragmatische redenen als hun Brusselse collega's aangesloten bij een maximale samenwerkingspolitiek, maar hun einddoel lag elders: voor hen was het een proactieve poging om zich in te schakelen in de Duitse – resp. Vlaams-Duitse – Nieuwe Orde. Dat hadden ze, met de medewerking van oude en nieuwe bestuurders, door middel van de creatie van Groot-Antwerpen begin 1942 kunnen realiseren. Terwijl Antwerpen midden 1942 ontspoorde, vielen de anti-Duitse remmingen weg in Brussel en weigerden de leidende gemeentelijke politici medewerking aan de collectieve anti-Joodse acties.

Brussel en Luik (waar de burgemeester zich had gehaast het voorbeeld van de hoofdstad te volgen) buiten beschouwing gelaten, lijkt de Jodenster door alle gemeenten in België te zijn verdeeld. Toen de massale deportatie van de Joden vanuit Mechelen begon, werd dit door de Belgische overheden zonder openlijk protest aanvaard. De Belgische overheid, daarin gesteund door het Hof, nam genoegen met de (valse) Duitse toegeving dat Joden met de Belgische nationaliteit gespaard zouden blijven. Dit illustreert het fundamenteel nationale kader waarin de Belgische overheid verkoos de hele problematiek te blijven interpreteren. Zij opteerde ervoor, net als in november 1940, de bestuurssamenwerking niet op de helling te zetten voor de wegvoering van de Joodse vreemdelingen. Pas op 30 september 1942, na de grote razzia's, liet het hoofd van het Militaire bestuur weten dat de Belgische politiediensten in principe niet meer moesten meewerken aan razzia's tegen Joden.

Opmerkelijk is ook dat, ondanks het ontbreken van de archieven, vele sporen erop wijzen dat de transporten uit Mechelen naar het 'Oosten', werden uitgevoerd door Belgische machinisten die reden met Belgische locomotieven. Althans was dit zo goed als zeker zo voor het Belgische traject. Bewijzen zijn er evenwel uitsluitend voor het 20ste konvooi (van de 28 transporten naar Auschwitz). Dit kan als een consequentie worden gezien van de vervlechting tijdens de oorlogsjaren van de NMBS met de Duitse *Wehrmachts Verkehrs Direktion*. Voor de Belgische overheden leek dit niet in strijd te zijn met het internationale oorlogsrecht (art. 52 en 53 van de Conventie van Den Haag). Het treinverkeer werd als van militair-strategisch en economisch belang beschouwd en er was een totale en massale medewerking aan het Duitse treinverkeer. Wie of wat werd vervoerd vormde daarbij nooit een punt van discussie. Op basis van de tot nu toe gekende gegevens is het dan ook zo goed als zeker dat de organisatie van de Jodentransporten nooit aan de NMBS-directie werd voorgelegd, maar veeleer het logische gevolg was van een totale collaboratie. De voor transport bevoegde secretaris-generaal G. Claeys gaf een maand voor deze transporten begonnen te kennen dat hij iedere controle over de Belgische spoorwegmaatschappij had verloren.

Een fundamentele breuk op het nationale vlak bleken de Brusselse weigeringen van de zomer van 1942 niet in te leiden. Zoals gezegd had de compleet mislukte transfor-

matie van het bestuur van het bezette land in een Nieuwe Orde-bestuur machtsversplintering (tegenstellingen op nationaal vlak tussen oude en nieuwe bestuurders, tegenstellingen tussen het nationale en het lokale niveau, tegenstellingen tussen lokale niveaus) en parallelle machtsuitoefening (tegenstellingen tussen oude en nieuwe instellingen) veroorzaakt. Dit had in het bijzonder gevolgen voor de relaties tussen het centrale en het lokale bestuur, maar dan in beide richtingen. Brussel ging met zijn oude bestuurders en zijn morele bezwaren tegen de Jodenvervolging zijn eigen weg (even gevolgd door Luik). Dit had op het centrale bestuur, net als in de Metropool, nauwelijks of geen effect. De maximale samenwerking, ook dus daar waar het de medewerking aan Duitse verordeningen buiten of tegen de Belgische wettelijkheid betrof, ging verder.

Pas in oktober 1942 kwam er verandering bij het centrale bestuur, maar dat had niets te maken met de Jodenvervolging. De aanleiding voor deze nieuwe situatie was de invoering van de verplichte tewerkstelling in Duitsland (6 oktober 1942). Ruimer speelden de kerende overwinningsperspectieven op het slagveld. De Duitse militaire verliezen begonnen nu door te wegen en de gevolgen in bezet België lieten zich voelen. Wat de arrestaties in opdracht van de Duitsers betreft, gingen de Belgische overheden nu over naar een minimale interpretatie van de bestuurlijke samenwerking. In dit kader mocht de Belgische overheid niet meer meewerken aan Duitse opdrachten zonder Belgische rechtsgrond.

Dat de 'Joodse kwestie' geen rol meer speelde in deze ommekeer hoeft niet te verbazen. De Joden waren zo goed als uit het straatbeeld verdwenen: ofwel waren ze weggevoerd, ofwel leefden ze ondergedoken. Slechts een kleine minderheid Belgische Joden (en enkele andere beschermde nationaliteiten) en medewerkers van de Vereniging van de Joden kenden nog een legaal bestaan. De diverse cruciale aspecten waarbij de Belgische overheden in de Joodse kwestie waren tussengekomen – de registratie, de administratieve en politiecontroles, het onderwijs, de tewerkstelling en ten slotte de medewerking aan de razzia's – waren nu in grote mate inhoudloos geworden.

Hoewel er tal van archiefproblemen bestaan, zeker voor Franstalig België, kunnen we stellen dat de Belgische ordediensten geen rol van betekenis meer speelden bij de arrestaties van Joden in 1943 en 1944. In de praktijk bleken de Joden na oktober 1942 te kunnen profiteren van de nieuwe context die was ontstaan na de invoering van de verplichte tewerkstelling in Duitsland. De Belgische overheden, zelfs sommige collaborateurs in het bestuur, namen een passieve houding aan t.a.v. de vele duizenden onderduikers. Hierbij past de opmerking dat in de loop van de bezetting politieke tegenstellingen steeds meer de werking van de politiediensten gingen bepalen. Het is erg moeilijk die realiteit in de processen-verbaal en dossiers, die per definitie in de handen van de bezetter konden terecht komen, terug te vinden. Naarmate de oorlog vorderde vonden vele politieambtenaren het wisselijk erg veel te onderzoeken om weinig resultaten te boeken.

Dit alles betekent niet dat de centrale Belgische overheden hun beleid m.b.t. Joden of vreemdelingen openlijk bijstuurden na oktober 1942. Ook toen de nazi-politie in september 1943 besloot de Joden met Belgische nationaliteit te deporteren, kwamen de secretarissen-generaal er niet toe om hun bestuurlijke samenwerking fundamenteel in vraag te stellen. Wel protesteerden zij nu officieel (in het bijzonder naar aanleiding

van een transport naar Mechelen waarbij 9 Belgische Joden omkwamen). Nu pas riep het comité van de secretarissen-generaal voor het eerst duidelijk artikel 46 van de Conventie van Den Haag in. Het comité verbond er echter geen publieke conclusies aan, noch voor zichzelf, noch voor de ondergeschikte besturen.

Op één specifiek terrein bleek de maximale bestuurlijke samenwerking op volgehouden verzet te stoten zodra het probleem aan de orde werd gesteld. Het betrof hier de medewerking van de notarissen aan de verkoop van onroerende goederen van 'afwezige' Joden. Reeds in juli 1942, nog voor het op gang komen van de massale deportaties naar het 'Oosten', werd de voorzitter van de Kamer van Notarissen van Brussel daarvoor door het Militaire bestuur op het matje geroepen. Het kon toch niet zijn dat wat in de buurlanden Frankrijk en Nederland niet voor problemen zorgde, in België onmogelijk bleek. Ook in Antwerpen zorgde dit punt voor onrust. Er werd in september door de Kamer van Notarissen een advies voor de procureur des Konings opgesteld dat de kwestie onderzocht in het kader van de Conventie van Den Haag (het inmiddels bekende artikel 46 verbood ook de inbeslagname van privé-eigendom), de Belgische wetgeving en de Duitse verordeningen. Het besluit was dat de eigenaar zijn rechten behield. In de brief aan de procureur werd tevens naar het Burgerlijk Mobilisatieboekje verwezen en werd om richtlijnen gevraagd. Op 24 oktober 1942 antwoordde de Antwerpse procureur dat de notarissen hun ambt niet mochten verlenen omdat dergelijke akten in strijd waren met het internationale recht. Zowel artikel 46 van de Conventie als artikel 11 van de Belgische grondwet werden ingeroepen. Hoezeer het Militaire bestuur daarna ook aandrong, de notarissen wijzigden in deze hun houding niet meer. Uiteindelijk werd de bezetter gedwongen bij verordening een Duitse notaris aan te stellen met bevoegdheid in België. Veel gegadigden voor het gespolieerde vastgoed waren er ondertussen niet meer te vinden.

De Brusselse weigeringen aan de ene kant en de Antwerpse ontsparing aan de andere, vormden in de zomer van 1942 de twee uitersten op de schaal van ambtelijk-politionele collaboratie met de anti-Joodse politiek. Toch waren dit, het kan niet genoeg worden benadrukt, lokale uitschieters in het globale Belgische systeem van maximale bestuurlijke samenwerking dat in november 1940 was tot stand gekomen. De uiteindelijke achterliggende redenen van de Brusselse weigering en de Antwerpse ontsparing waren uiteindelijk van ideologische aard: in Brussel wenste het traditionele bestuur, dat wist dat zijn einde nabij was, een patriottisch protest te laten horen, in Antwerpen wenste het bestuur de samenwerkingspolitiek in het kader van de Nieuwe Orde niet in verlegenheid te brengen. De Brusselse barst in de maximale samenwerking betreffende de anti-Joodse politiek bleef tot de hoofdstad beperkt en had verder nauwelijks gevolgen voor de dagdagelijkse administratieve en politionele praktijk. Slechts toen enkele maanden later, in oktober 1942, de verplichte tewerkstelling in Duitsland werd ingevoerd leidde dat tot een ommeezwaai bij het centrale bestuur. Toen werd van een maximale naar een minimale bestuurlijke samenwerking overgestapt en trokken de Belgische gemeentebesturen en politiediensten zich terug uit de actieve opsporing en arrestaties van (ondergedoken) Joden. Opvallend was ten slotte, op een heel ander terrein, de initiële weerstand en in september 1942 de duidelijke weigering van het notarissenkorps om hun ambt te verlenen bij de verkoop van de onroerende goederen van gedeporteerde Joden. Voor de aanleg van de Jodenregisters had de administratieve en gerechtelijke elite in november 1940 een oogje dichtgeknepen bij de verkrachting van de Belgische grondwet. Wat de onschend-

baarheid van privé-eigendom betreft, bleken zij, weliswaar twee jaar en enkele Geallieerde overwinningen later, niet bereid ook maar de minste toegeving te doen.

5. België in exil

- Tussen onwetendheid, onmacht en onwil

De Belgische exilregering in Londen bleef in feite geïsoleerd van het moederland en was vaak machteloos t.a.v. de grote gebeurtenissen van de oorlog. Haar betekenis puurde ze uit het partnerschap met de Geallieerde naties. De kolonie vormde wel een belangrijke troef, al was het maar door zijn economisch potentieel.

Relatief veel gevluchte Joden maakten deel uit van de Belgische exilgemeenschap in de Britse hoofdstad. Zowel in de administratie, als bij de Veiligheid van de Staat en in het leger waren ze vertegenwoordigd. Deze bezaten evenwel de Belgische nationaliteit en kunnen dus moeilijk representatief worden genoemd voor de Joodse gemeenschap in bezet België.

Het Belgische bestuur in Congo had in 1939 een nieuwe migratiepolitiek geïntroduceerd die niet vrij te pleiten viel van antisemitische trekjes. De toegang voor Joodse vluchtelingen werd beperkt. Eens de oorlog was uitgebroken stelde het bestuur zich wel soepeler op dan het moederland in de behandeling van Duitse en vooral Italiaanse Joden (Congo telde een niet onbelangrijk aantal Joodse kolonisten uit de Italiaanse Dodekanesos-eilandengroep die historisch bij Griekenland hoorde). Ze werden aan minder strikte maatregelen onderworpen dan hun niet-Joodse 'landgenoten' en voor de meesten werden de controlemaatregelen in 1942 opgeheven.

De Jodenvervolging was geen prioritair aandachtspunt voor de Belgische regering. Begin 1942 sprak eerste minister Pierlot zich principieel uit tegen raciale en religieuze vervolgingen. Hij noemde ze strijdig met de grondwet en de Belgische tradities. De bevrijding van het land zou daaraan een einde stellen. Het bleef echter vooral bij woorden. Joodse vluchtelingen ontvingen in regel slechts hulp wanneer ze de Belgische nationaliteit bezaten. Dat gold in het bijzonder voor de uitreiking van Congolese visa aan Joodse vreemdelingen.

Ook toen, in oktober-november 1942, de massale deportaties en de geruchten over vernietigingskampen in het Oosten in Londen doordrongen, kwam er weinig verandering in de regeringspolitiek. De Belgische regering sloot zich aan bij de afwachtende politiek van de andere Geallieerde landen en bleef erbij dat een militaire overwinning op nazi-Duitsland de enige oplossing was. De veroordeling door de Verenigde Naties in december 1942 werd mee onderschreven. Vaak ontstaat bij de lectuur van de documenten, zelfs tot aan de vooravond van de bevrijding toe, de indruk dat er nauwelijks een verband werd gelegd tussen de wegvoering van Joden uit België en de berichten over de massamoorden in Polen. In het discours van de regering bestond er niet de minste twijfel over dat de overheid en de publieke opinie in het bezette land de vervolgingen afkeurden en er zeker niet aan meewerkten. Wel werd met een beschuldigende vinger naar de collaborateurs gewezen.

De relaties van de regering met de internationale Joodse verenigingen waren niet slecht. Er werd regelmatig informatie uitgewisseld, maar vooral het akkoord met de

Joint, het Joods-Amerikaans hulpcomité, voor financiering van het Joods Verdedigingscomité in bezet België kan een succesvolle operatie worden genoemd.

De blijvende terughoudendheid voor de opvang van Joodse vluchtelingen in Congo vormde echter de andere zijde van de medaille. Eerste minister Pierlot liet de beslissing over aan zijn collega's, de socialistische minister van Buitenlandse zaken Spaak had andere prioriteiten en de minister van Koloniën, de katholieke politicus De Vleeschauwer, verzette zich met klem. Zelfs in het geval ze in kampen zouden dienen te verblijven, bleef zijn houding negatief. De eveneens katholieke minister van Informatie Delfosse hechtte wel, in het algemeen, een zeker belang aan de Joodse kwestie, terwijl de liberale minister van Financiën Gutt, voor de oorlog gevisieerd omwille van zijn verre Joodse afkomst, zich hulde in stilzwijgen.

Het democratische België in exil zette in wezen de vooroorlogse nationale politiek verder. Vervolging op basis van religie en ras werden veroordeeld, maar inzicht in de betekenis van het nazisme en de raciale politiek van het Derde Rijk ontbrak. Concrete steun bleef zo goed als exclusief aan de Belgische onderdanen voorbehouden. De grenzen van de kolonie bleven gesloten en een regeringsoproep aan het verzet of de bevolking om de anti-Joodse politiek te bestrijden werd nooit gelanceerd.

6. De Belgische natiestaat (2)

- Geen bestraffing van de bestuurlijke collaboratie en geen erkenning van de judeocide

Er groeide na de bevrijding geen erkenning van het belang en de specificiteit van de judeocide. Ook oordeelden de administratieve overheid en het militaire gerecht dat de Belgische overheid geen verantwoordelijkheid droeg in de Jodenvervolging in België.

Hoe kan dit gebrek aan erkenning worden verklaard? Er was wel degelijk voldoende kennis en bij sommige overheden ook wel een informele erkenning van het belang van de judeocide. Joodse overlevenden werden in vele gevallen erkend als slachtoffers van een verschrikkelijke, specifieke en unieke gebeurtenis. Dit bleek bij de bestraffing van Duitse oorlogsmisdadigers en Belgische antisemitische collaborateurs. Dit bleek tevens uit pogingen om, bijvoorbeeld bij de vluchtelingenopvang, toch uitzonderingsposities te geven aan Joodse slachtoffers of via improvisatie toch tot een aanvaardbaar materieel rechtsherstel te komen (Dienst van het Sekwester). Van systematische onwil kan er dus niet gewaagd worden.

Het fundamentele probleem zat erin besloten dat er ondanks die informele erkenning géén beleid ontwikkeld werd, noch op het vlak van de vervolging en bestraffing van de daders, noch op het vlak van de erkenning van de slachtoffers. Er was géén goede wettelijke voorbereiding geweest in Londen en er kwam geen significante poging tot bijsturing na de bevrijding. Het gerecht en de bevoegde overheidsdiensten vielen daarom terug op een bijzonder gebrekkig wettelijk kader. Dit kwam manifest aan de oppervlakte bij de berechting van Duitse oorlogsmisdadigers, maar ook in de diverse onderdelen van wat een rechtsherstel had moeten zijn: de restitutie van de onder Duits beheer geplaatste goederen (Dienst van het Sekwester), de werking van het Bestuur voor Economische Recuperatie (de ontvreemde goederen), de Dienst voor de Oorlogsslachtoffers. Deze overheidsdiensten werden geconfronteerd met dezelfde specifieke groep slachtoffers, maar van contacten of overleg, laat staan van een

coherent beleid (bijvoorbeeld op het vlak van opsporing of restitutie), was er in de naoorlogse jaren nauwelijks sprake.

Waarom werd dit beleid niet ontwikkeld? De prioriteiten van de Belgische regering lagen elders: de politieke en socio-economische problemen waren aan de orde van de dag (herstelpolitiek, koningskwesie,...). De judeocide was politiek een *non-issue*, de politieke wil ontbrak om de (morele, materiële, juridische) problemen van de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden aan te pakken. Voor tal van andere problemen en categorieën werd wel een herstelbeleid gevoerd, maar de Joden bleken systematisch omwille van hun erg specifieke status (raciaal gedeporteerden werden niet als politiek gevangenen erkend) en specifieke problemen door de mazen van het beleid (en de daaruit voortgesproten wetgeving) te vallen. Deze stand van zaken was evenwel niet uniek. Met dit gebrek aan erkenning en aan 'herstelbeleid' t.a.v. de Joodse slachtoffers sloot België aan bij de andere Europese landen. Daarenboven waren de Joden weinig talrijk en de meesten onder hen nog steeds vreemdelingen. Zij waren dus electoraal van geen tel.

België verviel snel in de vooroorlogse schema's van de natiestaat. Zo werd het vooroorlogse vluchtelingenbeleid gewoon voortgezet. De vluchtelingenpolitiek werd bepaald door de mogelijke bedreiging van de openbare orde en door economische prioriteiten. België ging er al in 1947 van uit dat er geen 'menselijke motieven' meer bestonden om nog langer overlevende Joodse vluchtelingen op te vangen.

De andere onderliggende reden voor het gebrek aan politieke wil in België tot erkenning van de judeocide is ook gebonden aan de term verantwoordelijkheid. Zowel de Belgische overheid (in de administratieve zuivering) als het militaire gerecht (in de repressie van het incivisme) waren eind 1945 van oordeel dat de Belgische overheden geen juridische of andere verantwoordelijkheden trof bij de Jodenvervolging. Dit is het derde en ook laatste sleutelmoment in dit Eindverslag. Deze vaststelling is belangrijk, want België vond dat het geen schuld of medeschuld droeg in de judeocide.

Om dit oordeel te begrijpen is het nodig de gerechtelijke afhandeling van de economische en bestuurlijke samenwerking, de z.g. 'politiek van het minste kwaad', te bekijken. Uit de analyse van deze gerechtelijke afhandeling blijkt dat de Belgische overheid weigerde om bepaalde Belgische gezagdragers in vraag te stellen door een gedegen onderzoek uit te voeren naar bijzonder netelige kwesties die waren voortgesproten uit deze samenwerking. Er was in eerste instantie de economische problematiek van de continuering van de industriële productie tijdens de bezetting. Deze materie bevatte zo veel stof tot controverse, dat er na de bevrijding, mocht er een systematisch en doorgedreven gerechtelijk onderzoek zijn gevoerd, ongetwijfeld erg kritisch over zou zijn geoordeeld. Verder was er de medewerking aan de beteugeling van het Verzet, die op zijn minst onrechtstreeks voortvloeide uit de maximale bestuurlijke en politieke samenwerking. Dit punt is nog onvoldoende wetenschappelijk bestudeerd, maar er bestaan sterke aanwijzingen dat de maximale bestuursamenwerking ook op het vlak van de strijd tegen het Verzet tot situaties heeft geleid (wellicht eveneens vooral tot 1942) die na de bezetting als onaanvaardbaar zouden zijn beoordeeld. Gerechtelijke onderzoeken naar de eventuele economische en administratieve collaboratie, naar de wijze waarop de z.g. 'politiek

van het minste kwaad' was gevoerd, openden m.a.w. een gigantische doos van Pandora.

Dit was per definitie eveneens het geval voor onderzoeken die verband hielden met de medewerking aan de anti-Joodse politiek van de bezetter. Het meest expliciet kan dit worden vastgesteld in de gerechtelijke onderzoeken naar een 20-tal Antwerpse politiefunctionarissen die hadden deelgenomen aan de razzia's op Joden in augustus 1942. Deze onderzoeken werden doelbewust stopgezet. Bepaalde gezagdragers alsook de Belgische ordediensten in het algemeen konden gecompromitteerd worden. In het onderzoek naar de participatie van een Deurnese adjunct-politiecommissaris aan de razzia in de nacht van 28 op 29 augustus 1942 kwam de Krijgsauditeur van Antwerpen tot de conclusie dat de oversten van de adjunct-commissaris, namelijk de hoofdcommissaris van Antwerpen en de procureur des Konings, verantwoordelijk waren. Daarop nam de Krijgsauditeur de beslissing tot niet-vervolgning over te gaan op basis van de volgende overweging: "gezien den uiterst kieschen aard dezer zaak, waarin heel de houding van de parketten besproken wordt en het feit dat de commissarissen onder moreelen dwang gehandeld hebben, meen ik in overweging te moeten nemen of het niet wenschelijk is deze zaak met een bevel van niet-vervolgning te sluiten". De parallelle onderzoeksdoSSIERS die waren ingeleid tegen andere politieagenten, werden eveneens geseponeerd. Een gedegen onderzoek naar de rol van de burgemeester, de procureur of de politiecommissaris in de Antwerpse anti-Joodse razzia's van de zomer van 1942 kwam er niet.

Ook het naoorlogse gerechtelijke onderzoek naar de Vereniging van de Joden in België was eigenlijk een non-onderzoek. Ook hier leek het Belgische gerecht doelbewust het onderzoek stop te zetten om geen slapende honden wakker te maken.

Wat kan nu het oordeel zijn over de berechting van Belgische collaborateurs die deelnamen aan de Jodenvervolgning ? Vooreerst dat het militaire gerecht wel degelijk een groot maatschappelijk of zelfs moreel belang hechtte aan de Jodenvervolgning. De Jodenvervolgning bestond uit tal van 'klassieke' delmisdaden en -misdrijven: diefstal en vernieling van eigendom, mishandeling, wederrechtelijke huiszoeking, aanhouding en internering tot doodslag en moord. Tal van Belgische collaborateurs hadden zich hieraan schuldig gemaakt. We moeten echter vaststellen dat zo goed als geen Belgen voor dit soort feiten werden veroordeeld. Precies het klassieke karakter van de Belgische strafwet bleek ook de achilleshiel. Deze wetgeving was ontworpen voor individuele feiten waarbij dader en slachtoffer duidelijk geïdentificeerd konden worden. Dit was in de Jodenvervolgning niet zo. De feiten waren gepleegd tegen grote groepen mensen. Het grootste deel van de slachtoffers (en dus getuigen) had de bezetting niet overleefd. Mondelinge getuigenissen waren dus schaars en voor veel misdaden bestonden geen geschreven documenten.

De berechting van de harde kern van Antwerpse Jodenjagers is hiervan de illustratie. Het gerecht streefde niet naar volledigheid of historische objectiviteit. Het gerecht selecteerde de feiten die het best aan de nodige juridische voorwaarden voldeden. Dit waren niet noodzakelijk (of zelfs vaak niet) de belangrijkste feiten. Veel Belgische antisemitische collaborateurs hadden tal van andere misdaden begaan, bijvoorbeeld tegen verzetsmensen. Doorgaans was de bewijslast hier veel sterker. Het mortaliteitscijfer onder politieke gevangenen lag significant lager en het ging zo goed als altijd om Belgen die de weg naar het gerecht wisten te vinden. Vanuit dit juridische

standpunt, gaf het militaire gerecht vaak noodgedwongen de voorkeur aan feiten gepleegd tegen niet-Joden. Veel antisemitische collaborateurs konden op basis van dit soort feiten ook de zwaarste straf krijgen. Juridisch gesproken, was het dan ook niet nodig andere feiten te onderzoeken. Zo werden veel misdaden tegen Joden naar de achtergrond gedrukt.

Een andere vaststelling betreft de toepassing van het strafwetartikel over politieke collaboratie. Dit bleek na de bezetting de centrale strafrechtelijke kwalificatie voor de medewerking aan de Jodenvervolging. Dit had een positieve en een negatieve kant. Positief was dat antisemitisme als politieke ideologie strafrechtelijk erkend werd als een misdaad. De Belgische verantwoordelijken van deze antisemitische activiteiten werden na de bezetting dan ook vaak zwaar gestraft. De grote meerderheid van deze collaborateurs kwam echter snel vervroegd vrij en kon later rekenen op volledig eerherstel. Dit kaderde in de algemene reeks verzachtende maatregelen die voor een meerderheid van veroordeelde collaborateurs na 1949 werd getroffen.

Minder positief was dat deze collaborateurs eigenlijk niet zozeer voor antisemitische feiten werden veroordeeld, maar wel voor verraad aan de Belgische staat. Alle activiteiten gericht tegen Joden, werden beschouwd als het ‘steunen van de plannen van de vijand’. Antisemitische activiteiten werden dus in de eerste plaats beschouwd als anti-Belgische, pro-Duitse daden. De Jodenvervolging werd zo in een patriottisch interpretatieschema geduwd. Nog deze opmerking: genademaatregelen voor veroordeelde antisemitische collaborateurs werden relatief vaak afgewezen, omdat de feiten als uitgesproken erg werden beoordeeld. Er was alleszins wel een wil om deze mensen te veroordelen. De berechting van deze antisemitische collaborators lijkt dus vooral bepaald (en beperkt) te zijn geworden door een onaangepast juridisch kader.

Ten slotte moet m.b.t. de naoorlogse bestraffing van de Jodenvervolging ook worden vastgesteld dat slechts weinig Duitse verantwoordelijken werden veroordeeld. Toch was er zoals gezegd in de kringen van het Belgische militaire gerecht een bewustzijn van het belang van de Jodenvervolging als een belangrijke oorlogsmisdaad. Zo werd in de processen tegen von Falkenhausen en Reeder (respectievelijk de militaire bevelhebber en het hoofd van het militaire bestuur) de Jodenvervolging weerhouden als een van de drie hoofdaanklachten. Het Belgische gerecht moest echter werken met een onaangepast juridisch kader en besepte ook wel dat het in de berechting voor feiten van Jodenvervolging tekortschoot. Hoewel we niet over algemene cijfers beschikken, lijkt het erop dat de grote meerderheid van veroordeelde Duitse oorlogsmisdadigers kort na haar veroordeling voorwaardelijk in vrijheid werd gesteld. Dit lijkt vanaf 1950 een systematische politiek van het Belgische militaire gerecht te zijn geweest. Hoewel het niet valt te bewijzen, had dit waarschijnlijk te maken met de maatschappelijk-politieke context. Na 1948 ontstond een ongunstig internationaal klimaat voor de berechting van oorlogsmisdadigers. Ook waren er juridische redenen. Het Belgische militaire gerecht besepte dat het zich op juridisch glad ijs had begeven. Uiteindelijk werden slechts twee doodvonnissen tegen Duitse oorlogsmisdadigers uitgevoerd.

Het dossier waarmee deze conclusie wordt afgesloten is dat van de niet erkenning van de Joodse gedeporteerden als politieke gevangenen. Omwille van de weigering om raciaal-religieuze categorieën te introduceren, waren Joodse slachtoffers aanvankelijk informeel bij de politieke gevangenen ingedeeld. Toen echter het statuut in wetteksten moest worden gegoten, werden de criteria zo aangepast dat de Joodse slachtoffers

volledig buiten het statuut vielen. Dit was waarschijnlijk een doelbewuste politieke aanpassing. Het statuut van politieke gevangene was het meest prestigieuze statuut en het kon blijkbaar niet dat daar ook Joodse vreemdelingen in zouden worden opgenomen. Hier speelden financiële motieven en op de achtergrond waarschijnlijk opnieuw xenofobe attitudes. De Joodse slachtoffers vielen zo volledig buiten het wettelijke kader van de statuten van 'nationale erkentelijkheid'. Er was dus wel degelijk een bestending van het vooroorlogse politieke klimaat tegenover 'de vreemdeling', een houding die blijkbaar niet fundamenteel werd beïnvloed door de gebeurtenissen tijdens de bezetting en de judeocide.

M.b.t. de naoorlogse jaren kan kort als volgt worden besloten: de juridische overheid erkende wel het belang van de misdaden begaan tegen de Joden, maar tegelijkertijd ging diezelfde overheid de erkenning van haar eigen verantwoordelijkheid voor wat er tijdens de bezetting was gebeurd uit de weg en weigerde ze ook de Joodse slachtoffers te erkennen. Het eerste deed ze om belangrijke segmenten van het overheidsapparaat niet te compromitteren. Die waren onmisbaar bij de heropbouw van het land. Het tweede sproot vooral voort uit een onderhuidse discriminatoire cultuur tegenover vreemdelingen.

7. Epiloog

- Gewillig België

Het onderzoek met betrekking tot de eventuele deelname van de Belgische overheden aan de identificatie, de vervolging en deportatie van de Joden in België tijdens de Tweede Wereldoorlog is uiteindelijk niet alleen uitgemond in een systematisch onderzoek naar de bestuurlijke samenwerking met de bezetter, maar tevens in een brede analyse van enkele politieke en culturele wezenskenmerken van de Belgische samenleving in de periode 1930-1950. Het blijkt dat de focus die werd gericht op de Joodse problematiek bijzonder verhelderend, soms zelfs onthullend kan worden genoemd voor deze fundamentele onderliggende maatschappelijke evoluties. Reeds in *L'An 40. La Belgique occupée* (1971) opperden José Gotovitch en Jules Gérard-Libois hoezeer de oorlog sociale en politieke fenomenen aan de oppervlakte had gebracht, die wel degelijk ook in vreedstijd de samenleving bepalen, maar dan door het complexe samenspel van actoren in een democratie aan de observatie worden onttrokken. De oorlog legt dus de ziel van een samenleving bloot: dat is precies wat wij als gevolg van de focus op de 'Joodse kwestie' eveneens konden vaststellen.

Overheden functioneren steeds in een wel bepaalde context. Dat geldt ook voor de personen die deel uitmaken van die overheidsbesturen of van de rechterlijke macht. Zij werken in een wettelijk kader en in een arbeidscultuur. De vrijheid van handelen, of duidelijker nog de individuele manoeuvreerruimte van die personen, is beperkt. Dit is zo voor de lagere ambtenaar, maar ook voor de leidinggevende ambtenaren en magistraten. Dit was niet anders in oorlogstijd. Toch kan worden vastgesteld dat er tijdens de bezetting voor de meeste leidinggevende ambtenaren en magistraten een zekere ruimte voor persoonlijke interventie bleef bestaan en dit om twee redenen. Ten eerste had de Belgische politiek nagelaten in het interbellum duidelijke wettelijk vast te leggen hoe de in het land achtergebleven overheid met haar bestuursmacht moest omgaan. Ten tweede, bleek de macht van de bezetter in geen geval absoluut te zijn. De wederzijdse afhankelijkheid van bezettende en autochtone administraties was een

logische consequentie van het 'controlerend' bestuur dat de Duitse militaire administratie in België had geïntroduceerd. Er bleef de mogelijkheid bestaan om bepaalde taken niet uit te voeren of op vragen niet in te gaan. Dat was wettelijk voorzien en door de bezetter in de overeenkomst met de secretarissen-generaal ook erkend. De ruimte die werd gelaten zorgde er bijgevolg voor dat er op cruciale momenten keuzes dienden te worden gemaakt. Zo is het bijvoorbeeld zo dat er hier en daar bij de lagere ambtenaren onwil en verdragingsmanoeuvres konden worden vastgesteld. Bij de leidende ambtenaren en magistraten stond de 'Joodse kwestie' alles behalve centraal in hun bekommernissen tijdens de bezetting, wat niet belet dat zij er op cruciale momenten toe werden gedwongen standpunten in te nemen. Zij deden dat zo goed als steeds in aansluiting bij keuzes die zij maakten op andere terreinen die binnen hun verantwoordelijkheden vielen. Over die keuzes zullen wij het hebben in deze epiloog.

In deze eindconclusie markeerden wij drie gebeurtenissen met stip als sleutelmomenten. Het eerste sleutelmoment situeerde zich in oktober/november 1940. Het betrof de beslissing van het centrale Belgische bestuur en de top van de rechterlijke macht om, op vraag van de bezetter, de Joodse bevolking te laten registreren door de lokale besturen. Zij waren van oordeel dat de inzet, een flagrante overtreding van de grondwet, niet zwaar genoeg woog om de maximale bestuurlijke samenwerking met de bezetter op te zeggen. De collaboratie met de bezetter was hen inderdaad bij wet voorgeschreven, zonder dat er duidelijk was bepaald hoe zij met de hen toegemeten bestuursmacht moesten omgaan. In deze context was de maximale interpretatie van de samenwerking (gestoeld op de tekst van de internationale Conventie van Den Haag) met de bezetter, die het mogelijk maakte ook Duitse verordeningen uit te voeren die geen Belgische rechtsgrond hadden en geen enkel belang dienden van de Belgische bevolking, een keuze geweest. Die keuze kan niet anders dan beïnvloed zijn geweest door het geloof in een Duitse overwinning en door de diepe crisis van de liberale democratie in de late jaren 1930. Het zijn in onze opvatting deze ideologische motieven die, weliswaar rekening houdend met de mistige juridische context waarin de bestuurlijke elite zich bevond, wezenlijk aan de basis lagen van de keuzes die toen werden gemaakt.

De negatie van de grondwet woog eind 1940 minder zwaar dan het opnemen van de verdediging van de Joodse bevolkingsgroep die voor bijna 95% uit vreemdelingen bestond. De exclusief 'nationale' invulling van de veiligheidspolitiek aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, waarbij de Joodse vluchtelingen uit het Derde Rijk het slachtoffer werden, lag in dezelfde lijn. Alle verzamelde elementen lijken erop te wijzen dat een wijd verspreide anti-vreemdelingenhouding, veelal gekoppeld aan een latent antisemitisme, in die periode gemeen goed was bij een belangrijk deel van het Belgische establishment en in het bijzonder in rechtse katholieke en (zowel Belgisch- als Vlaams-) nationalistische kringen. Op het einde van de jaren 1930 en de beginjaren van de Tweede Wereldoorlog waren deze kringen duidelijk aan zet. Zij wensten het land om te buigen in autoritaire antidemocratische zin en werden daarin gesteund door de koning.

Het tweede sleutelement zoemt in op de zomer van 1942, toen de uitroeiing van de Joden op de agenda stond van de nazi-politie. Het algemene kader van de maximale bestuurlijke samenwerking werd toen in de twee steden met veruit de grootste Joodse bevolking doorbroken. In Brussel weigerden de gemeenteoverheden de Davidster te verdelen en hun politie ter beschikking te stellen voor een razzia. Zij motiveerden hun

weigering door humanitaire motieven in te roepen. Toch moet hier worden beklemtoond dat zij tot dan nauwgezet in het spoor van de maximale samenwerking hadden gelopen. Ook kan deze weigering niet los worden gezien van een evolutie in de overwinningskansen op het slagveld en van een nakende vervanging van de Brusselse bestuurders door Nieuwe Orde-gezinden. In Brussel werd in wezen de patriottische reflex, die sinds het begin van de bezetting om pragmatische redenen was verdrongen, opnieuw geactiveerd.

Tezelfdertijd was Antwerpen het toneel van een unieke gebeurtenis in de Belgische bezettingsgeschiedenis. De lokale politie arresteerde autonoom 1.243 Joden in het stadscentrum en leverde ze over aan de Duitse autoriteiten.

Ook toen na het gebeuren bleek welke de consequenties waren, bleef de stilte oorverdovend, zowel van de burgemeester als van de procureur des Konings. Hier was het motief dat het pro Nieuwe Ordebestuur in de Metropool zijn samenwerkingsproject met de bezetter niet op de helling wenste te zetten.

Het echte terugschroeven van de maximale bestuursamenwerking volgde pas in het najaar van 1942 toen de bezetter overging tot de invoering van de verplichte tewerkstelling in Duitsland. Vanaf toen konden de Belgische besturen enkel hun medewerking verlenen aan Duitse maatregelen wanneer er wel degelijk een Belgische rechtsgrond bestond. De oorlogskansen waren gekeerd en de bestuurlijke elite vond het tijd om van koers te veranderen en zich in te dekken voor de naoorlogse afrekening.

Op te merken valt dat de Belgische regering in Londen op geen enkel moment tijdens de oorlogsjaren had te kennen gegeven dat er moest worden bijgestuurd en dat de houding van de leidende ambtenaren en magistraten ongrondwettelijk en vanuit democratisch oogpunt verwerpelijk was.

Het laatste sleutelmoment situeerde zich einde 1945, wanneer na de bevrijding de democratische samenleving opnieuw in ere was hersteld. Het militaire gerecht kwam dan tot het besluit dat het onderzoek naar de medewerking aan de razzia's tegen de Joden in Antwerpen veel te 'kies' was. In het spoor daarvan werd iedere verantwoordelijkheid van de Belgische overheid in de Jodenvervolging en -deportatie afgewezen. De politieke, administratieve en gerechtelijke elite wenste zichzelf, voor de gevolgen van haar falende vertrouwen in de democratie, niet ter verantwoording te roepen. Dat was de enige optie geweest in het geval ze haar verantwoordelijkheid in de Joodse catastrofe zou hebben opgenomen.

De verantwoordelijkheid voor de judeocide berust in eerste instantie bij de kopstukken van het nationaal-socialistische regime in Duitsland en bij diegenen die ervoor kozen, ook in België, met dat regime te collaboreren. Ook al werd in onderhavig onderzoek de focus gericht op de houding van de overheden, dan mag dit fundamenteel historisch gegeven niet worden veronachtzaamd.

De uitgesponnen tekst van bijna 1.116 pagina's waarop deze Eindconclusie steunt, laat echter toe met het nodige gewicht mechanismen en politiek-ideologische componenten aan te wijzen die verklaren waarom ook de Belgische overheid heeft meegewerkt aan de raciale anti-Joodse politiek tijdens de bezetting.

Het gebrek aan juridisch-administratieve voorbereiding op een tweede bezetting, maar ook de xenofobe, soms antisemitische cultuur bij de leidende elite en globaal genomen het democratische tekort in de jaren 1930 en 1940 kunnen hier als doorslaggevend worden weerhouden. Dit heeft er voor gezorgd dat de Belgische overheid een gewillige houding heeft aangenomen door op zeer diverse en cruciale terreinen een voor een democratie onwaardige medewerking te verlenen aan een voor de Joodse (vreemdelingen-) bevolking desastreuze politiek.